

ФОРМИРАНЕТО НА НАУЧНИЯ СВЕТОГЛЕД НА УЧЕНИЦИТЕ И ОБУЧЕНИЕТО ПО РОДНА ИСТОРИЯ

МАРИЯ РАДЕВА

Рецензент: *Йордан Шопов*
Редактор: *Георги Георгиев*

Мария Радева. ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ И ОБУЧЕНИЕ РОДНОЙ ИСТОРИИ

Студия изследует проблема формирования научного мировоззрения при обучении истории болгарского народа в школе. Автор обосновывает актуальность проблемы в научной литературе. Необходимость исследования аргументируется результатами констатирующего эксперимента.

Исходным положением методической работы является утверждение, что формирование научного мировоззрения имеет две стороны: усвоение мировоззренческих знаний и их превращение в убеждения. Обоснованы методические условия этого процесса.

Обобщая результаты исследования, автор делает основной вывод, что теоретические знания о закономерностях общественного развития углубляют познание родной истории.

Подчеркивается значение усвоения познавательных подходов для развития исторического мышления школьников.

Maria Radeva. FORMATION OF SCIENTIFIC OUTLOOK AND NATIONAL HISTORY EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN

The author investigates the problems of forming a scientific outlook in the students of the second grade of the Comprehensive Secondary Polytechnic School through the study of national history. The actuality of the research is determined by the achievements in the field of didactics, theory of historical knowledge, and methods of teaching history.

The author discusses the methodical conditions of forming a scientific outlook in the students. The essence of the paper is concentrated on the experimental demonstration of the possibility of mastering and using the idea of the determinative role of the law of the correlation between the productive forces and productive relations on the basis of study of Bulgarian history of the period of the Middle Ages, the Renaissance and capitalism up to the end of the 19th century.

В етапа на изграждане на социалистическото общество в България БКП пристъпни към разработване на цялостна научнообоснована стратегия за развитието на идеологическия фронт. В обстановката на новите задачи и тяхната специфика се подчертава „тенденцията на непрекъснато нарастване

ролята на идеологическия фронт в цялостния живот на обществото¹. В условията на засилващата се идеологизация на обществения живот идеологическата практика застава пред нови изисквания особено по отношение на възпитанието на новата социалистическа личност.

В нашето общество закономерно съобразно с природата на социализма се подобряват условията за изява на личностните качества и черти. В концепциите на БКП за идеологическото възпитание се подчертава „необходимостта от идейни опори, от мирогледен център, около който да се обединят във вътрешно единство и хармония многообразните интереси, стремежи и качества на личността“². Изтъква се, че „без мирогледно осмисляне на човешкия живот биха пресекнали стимулите за многоостранна и пълноценна изява на личността, би угаснал великият стремеж към съвършенство на човека и усъвършенствуване на социалните отношения. Без стройно изграден диалектикоматериалистически мироглед, без съзнателна комунистическа убеденост на личността биха настъпили сериозни деформации в осмислянето на жизнената ѝ активност. Ето защо сега, когато нашата страна изгражда развитото социалистическо общество, при което се осигуряват условията за комплексно и рационално задоволяване на материалните и духовни потребности на човека, с още по-голяма сила изпъква значението на правилното мирогледно възпитание на личността.“³

Мирогледното възпитание се налага като първостепенна задача на идеологическия фронт във връзка със състоянието на международната класова борба. Съвременната буржоазна идеология и пропаганда се стремят да пречат на научното мирогледно възпитание на трудещите се и на младежта в социалистическите страни. Всички усилия на днешната буржоазна идеология имат за цел да разрушат устоите на нашата система на възпитание, опираща се на единството на научен мироглед и класово-партийна позиция. „Тя има за цел да отнеме, да лиши науката от класова база и по съвкупност да разграничи два типа личности в нашето общество: невежествени фанатици на делото на работническата класа, на партията и хората на научното мислене и познание, без идейно-емоционална връзка с комунизма.“⁴ Тези особености на класовата борба в наши дни, както и някои нейни конкретни прояви в хода на социалистическото строителство определят първостепенното място на мирогледното възпитание в системата на комунистическото възпитание.

Разкриването на същността на светогледа, на неговата структура и функции има определящо значение за мирогледното възпитание на младежта, на трудещите се, на цялото наше общество. През 70-те години в педагогическата наука, в психологията, в областта на методиката на обучението по история се появиха ценни изследвания върху различни страни на мирогледното възпитание в процеса на обучението⁵.

¹ Идеологически процес и възпитание на личността. С., 1977, с. 6.

² Пак там, с. 10.

³ Пак там.

⁴ Семов, М. Марксистко-ленинският мироглед и класово-партийните позиции на социалистическата съзнателност на личността. — В: Идеологически процес и възпитание. . . , с. 103.

⁵ Менчинская, Н. А. Формирование коммунистического мировоззрения как психолого-педагогическая проблема. — В: Воспитать ленинцев. Калининград, 1976; Гапочка, М. Г. Формирование основ диалектико-материалистического мировоззрения учащихся в процессе обучения. — Советская педагогика, 1973, № 10; Дайри, Н. Г. Как подготовить урок истории. М., 1969; Лебедев, О. Е., К. М. Никонова, П. М. Рубенова. Вопросы коммунистического воспитания на уроках истории. М., 1975; Лихачев, Б. Г. Теория коммунистического воспитания. М., 1974; Основные пути формирования коммунистического мировоззрения учащихся средней

Изследването на педагогическите и психологическите аспекти на проблема засягаше самия процес на формиране на светогледа, на педагогическите и методическите условия за неговото формиране, на специфичните възрастови особености на миогледното възпитание, на ролята на различните социални фактори.

В областта на методиката на обучението по история през 70-те години у нас се наблюдава определено внимание към миогледните страни на обучението както в областта на теорията, така и в педагогическата практика. Интересът към тази проблематика намери израз в някои научни публикации⁶. Определено постижение в усилване на миогледното въздействие на историческите знания в българското социалистическо училище бе теоретичната обосновка⁷ на синхронния принцип при изработване на учебните програми. Основателно се смяташе, че „този подход позволява да се схване универсалният характер на историческите закономерности“, че „синхронното изучаване на историята дава най-добри възможности за разкриване на нейните методологически акценти“. Макар че в практическото приложение на синхрона се проявиха някои недостатъци, те не поставиха под съмнение неговата миогледна значимост.

Но в теорията и методиката на обучението по история у нас все още остават неизследвани редица проблеми на пътищата и средствата за формирането на научния светоглед на учениците. Един от тях е въпросът за овладяване на водещите миогледни идеи през различните възрасти чрез различните исторически курсове.

В настоящата студия си поставяме следните задачи: 1. Да обосновем теоретичното формиране на светогледа като проблем на обучението по история. 2. Да покажем резултатите от експерименталните наблюдения, извършени върху разработена от нас историко-методическа основа, при овладяване на една от миогледните идеи — ролята на диалектичното взаимодействие между производителни сили и производствени отношения за формирането на миогледа на учениците. База за наблюденията ни бе обучението по родна история в X и XI клас⁸.

школы. М., 1974; Проблемы формирования коммунистического мировоззрения. Минск, 1975; Психологические проблемы формирования научного мировоззрения школьников. М., 1968; Сухомлинский, Р. А. О воспитании. М., 1973; Сысоенко, И. В. Формирование коммунистического мировоззрения учащихся старших классов. М., 1973; Теория и методика коммунистического воспитания в школе. М., 1974; Формирование коммунистического мировоззрения школьников. М., 1977; Методика обучения истории в средней школе. Ч. 2. М., 1978, 205—248.

⁶ Толев, Л. Методологически и диалектически въпроси на миогледното възпитание на учащите се чрез обучението по история. — Теория и практика на обучението по история. Кн. 1, 1977, 213—235; Бояджиев, Г. Знанията за ролята на народните маси. С., 1976; Цопанов, Ив. Ролята на историческото знание за формирането на комунистическите убеждения. — Теория и практика на обучението по история. Кн. 2, 1977, 176—201; Радева, М. За разкриване закономерностите на общественото развитие чрез обучението по история. — История и основи на комунизма, 1975, № 6; Формиране на научен миоглед чрез обучението по история. — Векове, 1980, № 4, 76—85; Насоки за усъвършенствуване на учебния процес по история в средните училища. С., 1980, 18—21.

⁷ Шопов, И., Г. Георгиев. Нови постановки за изработване на учебните програми по история за средните училища. — История и основи на комунизма, 1972, № 1.

⁸ През учебната 1982—1983 г. основните положения и резултати от експеримента бяха потвърдени в IX—X кл., където според действащите преходни програми се изучава системен курс по българска история. В новите програми това ще се осъществява в X кл. чрез комедиум по история на България и в свободно избираемата специалност.

1. ФОРМИРАНЕТО НА СВЕТОГЛЕДА КАТО ПРОБЛЕМ НА УЧЕБНО-ВЪЗПИТАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС

Овлабяването на общественонаучните знания е един от основните пътища за възприемането на марксистко-ленинския мироглед. Но за да може „личността да осъзнае цялата система на обществения живот... на всички елементи на социалната структура в тяхната взаимна връзка, субординация и взаимодействие“, е необходимо познание на действителността на теоретическо равнище⁹. В този смисъл марксистко-ленинските мирогледни знания са предпоставка за социалната ефективност на действията и поведението на личността. Като идеологически и възпитателен институт социалистическото училище има първостепенно значение за овладяване на мирогледното съдържание на научното образование. Издигането на теоретичното равнище на обучението е важно условие за общо усъвършенстване на идейно-възпитателния ефект от съвременното образование по обществените дисциплини.

В съвременните концепции за учебния процес все повече се налага тенденцията за синтез на знанията, стремеж към научно обобщаване и системност. На първо място се изтъква необходимостта от изясняването на учениците на значението на основните научни идеи и теоретични концепции, обобщаващи принципите и определящи развитието на закономерностите на дадена наука. В оформящия се нов подход към учебния процес се откроява мисълта за потребността от възпитание на вкус към теоретичните проблеми на научното знание. Подчертава се, че „сега теоретичните основи на знанията и общата подготовка на личността имат по-голямо значение от професионалната подготовка по тесен профил“¹⁰.

Издигането на теоретичното равнище на обучението е необходимо при изучаването на основите на обществените науки в училище. То е резултат от нарасналото практическо значение на обществените науки изобщо, на тяхното теоретико-методологическо съдържание. Това съдържание изпъква едновременно като инструмент на научно познание и практическо действие¹¹. В училището при изучаването на основите на обществените науки се използва огромна информация от социалните науки не само за познавателни, но преди всичко за възпитателни цели, за формиране на необходимите идеологически качества — убеждения, оценъчни критерии, идеали и т. н. у личността.

Идеологическият процес, осъществяван в училище, е част от идейно-възпитателния процес в нашето общество като цяло. Формирането на идеологическите качества на младата личност се постига в процеса на изграждане на научния мироглед чрез изучаване на основите на науките за обществото.

В дидактически план днес учените се стремят да разработят ефективна теория за формиране на светогледа. Като педагогически проблем тази социално-възпитателна задача се отличава с редица специфични страни. Сред тях са въпросите за структурата на мирогледа, средствата и пътищата за неговото изграждане, критериите за неговото формиране и диагностика. Тези общи задачи се пречупват по своеобразен начин в обучението по различните учебни дисциплини. Особеностите на историческото

⁹ Семов, М. Цит. съч. . . , 109—110.

¹⁰ Илина, Т. А. Към въпроса за учебния процес в съвременните условия. — Нар. просвета, 1973, № 1, с. 17.

¹¹ Момов, В. Приложна теория и идеологическо възпитание. — В: Идеологически процес и възпитание. . . , с. 82.

познание и закономерностите на учебния процес в училище дават основание за специално изучаване и изследване формирането на светогледа на учениците в процеса на историческото образование. Изучаването на историята е тясно свързано и в голяма степен обуславя идейната, политическата и нравствената подготовка на младата личност в нашето общество. Това са характеристики, които са условие за правилната социална изява на младежта.

Значението на идейно-възпитателния потенциал на обществените науки, една от които е историята, за формирането на социалистическата личност е ярко открито в партийните документи. Юлският пленум (1979) по въпросите на образованието подчерта, че е „наложително... коренно да се засили тяхното мироследно-идеологическо и възпитателно въздействие“¹². Още по-категорично са изразени тези изисквания в постановките на ЦК на БКП за съдържанието и организацията на учебния процес. Изтъква се необходимостта основите на науките „да включват преди всичко знания за законите, които движат природата, обществото и човека, за формите на живота, най-значимите духовни и материални ценности“, а на тази основа „да се повиши научно-теоретичното равнище на учебното съдържание, което да отразява по подходящ начин постиженията и тенденциите на отделните клонове на науката, да съдействува за развитието на ума и интелектуалните способности на индивида, на неговите умения за труд“¹³. Утвърждава се възгледът, че „учебното съдържание трябва да има висока възпитателна стойност, да формира възгледи, убеждения, идеали, да изгражда мироследа на личността“¹⁴.

Партийните насоки за развитието на българското образование в следващите две десетилетия легнаха в основата на държавната програма и политиката в тази област¹⁵. Първият конгрес на народната просвета през 1980 г. подчерта органичното единство на обучението и възпитанието, както и концепцията за възпитанието като единен процес, който се реализира в образуването на цялостен марксистко-ленински мирослед¹⁶. Тези постановки отразяват съвременното равнище на марксистко-ленинската педагогическа наука.

През последните две десетилетия укрепна схващането за възпитаващия характер на обучението. Изтъква се, че овладяването на знанията за основите на науките се съпътствува с формирането на идейно убедени, знаещи и можещи личности, способни за творчески труд, съзнателни борци за комунизъм¹⁷. Единството на обучението и възпитанието се основава на програмните цели на социалистическата държава за оформяне на социалистическата личност и на нейното комунистическо съзнание.

Акцентът върху възпитаващите функции на обучението днес се свързва тясно с необходимостта от комплексен подход към различните страни на комунистическото възпитание.

¹² Живков, Т. За развитието на образователното дело в НРБ. С., 1979, 71—72.

¹³ Пак там, с. 87.

¹⁴ Пак там, с. 88.

¹⁵ Живкова, Л. Високата линия на образованието — отговорност пред бъдещето. — Народна просвета, 1980, № 7; Фол, Ал. Непосредствените задачи на просветните органи за развитието на образованието. — Народна просвета, 1980, № 7.

¹⁶ Фол, Ал. Цит. съч., с. 35.

¹⁷ Ягодкин, В. Н. Об органическом единстве учебного и воспитательного процессов. — Советская педагогика, 1980, № 8.

Комплексният подход е добре обоснован в педагогическата наука¹⁸. Той отговаря на природата на развитото социалистическо общество, на програмните цели за формиране на многостранно, а в бъдеще на всестранно развита личност. Комплексният подход съдействува за оптимизиране на възпитателния процес, т. е. „позволява за едно и също време да се решават много възпитателни задачи, да се извлича от едно и също възпитателно въздействие по-широк кръг резултати“¹⁹. Този подход предполага да се развиват всички страни на комунистическото възпитание в тяхното единство, взаимовръзка и взаимопроникване; да се осигурява единството на целите, задачите, принципите, съдържанието, методите, средствата, формите на възпитание; единство на възпитаващото влияние на училището, социалната среда, семейството.

В педагогическата наука днес се смята, че синтезът на различните аспекти на възпитанието ориентира възпитателния процес към две основни задачи: формирането на комунистически светоглед и изграждането на активна жизнена позиция на личността в живота и в труда. Изграждането у младото поколение на марксистко-ленински мироглед и идейна убеденост се сочат в партийните документи като първостепенни задачи в общия възпитателен комплекс на българското училище днес и в бъдеще²⁰.

За учащите се най-важният вид дейност, в процеса на която те овладяват основите на научния светоглед, е ученето.

2. СЪЩНОСТ НА СВЕТОГЛЕДА

В определението на това понятие в научната литература съществуват различни гледища. У нас се употребяват като синоними два термина: „светоглед“ и „мироглед“, като второто има по-широка гражданственост. В разбирането на това понятие през 60-те и 70-те години се наблюдава определена еволюция. Наложил се схващането, според което светогледът представлява обобщена система от възгледи, убеждения и идеали, чрез които човек изразява своето отношение към обкръжаващата го природна и социална среда²¹. Важно и отправно методологическо значение за обществените науки има определението на спецификата на мирогледното знание в това, че „то отразява човешкия свят от гледище на значението му за човека, за неговите потребности, интереси и идеали и го ориентира в познанието, оценките и социалните му дейности“²².

¹⁸ Смирнов, Г. Л. К вопросу о комплексном подходе к воспитанию. — Советская педагогика, 1976, № 12; Чернев, С. Управление на възпитателния процес. С., 1977; Балясная, Л. К. Комплексный подход к проблемам коммунистического воспитания. — Советская педагогика, 1978, № 5; Бабанский, Ю. К. Некоторые методологические проблемы комплексного подхода к воспитанию. — Советская педагогика, 1980, № 8; Формирование коммунистического мировоззрения школьников. М., 1978, 3—8.

¹⁹ Бабанский, Ю. К. Цит. ст., с. 20; Филонов, Г. Н. Проблемы эффективности воспитания личности в условиях развитого социализма. М., 1978, 120—132.

²⁰ Живков, Т. Цит. съч., с. 65.

²¹ Формиране на комунистически мироглед у учениците. С., 1981, с. 16; Менчинская, Н. А., Т. К. Мухина. Формирование научного мировоззрения как предмет психологических исследований. — Советская педагогика 1976, № 4; Смоленцев, Ю. М. Дидактические условия успешного формирования коммунистического мировоззрения. — Советская педагогика, 1976, № 5; Моносзон, Э. И. Состояние и задачи исследования процесса формирования мировоззрения школьников. — Советская педагогика, 1976, № 4; Огурцов, Н. Г. О формировании коммунистического мировоззрения старшеклассников. — Советская педагогика, 1977, № 3, с. 14; Методика обучения истории в средней школе. Ч. 1. М., 1978, с. 195; Сухомлинский, В. А. Рождение гражданина. М., 1979, с. 118.

²² Саркисян, С. Идеологически процес и комунистическо възпитание. С. 1980, с. 11.

Ядрото на светогледа са философските знания. Освен тях в светогледа се включват природонаучните и общественонаучните знания за отношението човек — природа. Важна съставна част на светогледа са хуманитарните знания, убеждения, оценки, идеали. Знанията за характера на историческите епохи, за историческата система на обществените отношения, за развитието на обществото, за обществените идеали — социални, политически, етически, естетически и пр. — са неразделна част на миросгледа²³. Тези възгледи за миросгледа имат методологическо значение за възпитанието.

В съветската педагогическа наука се прие становището, че възгледите и убежденията са основни структурни елементи на светогледа²⁴.

Важно методологическо значение има също постановката, че като съдържателно знание миросгледът функционира и като метод на познание и действие, когато се прилага за решаване на нови теоретически и практически задачи. Сред функциите на светогледа от особено значение за педагогическата практика са неговата ориентираща и оценъчна функция.

В науката са познати различни класификации на типовете и видовете миросглед²⁵: по съдържание (научен и ненаучен), по функции (реакционен, консервативен, прогресивен, революционен), по предмет на отражението (политически, правен, религиозен и пр.), по степен на отражение на обекта на миросгледа (емпиричен, теоретичен), според обществено-икономическите формации (родовообщинен, робовладелски, феодален, буржоазен, комунистически). Съвременният научен светоглед е от най-висш тип. Той е марксистко-ленинският или комунистическият светоглед.

Във философската, социологическата и педагогическата литература понятията „комунистически миросглед“, „научен миросглед“, „диалектико-материалистически миросглед“, „марксистко-ленински миросглед“ се употребяват като равнозначни. Тези понятия разкриват „единната същност на революционния миросглед на работническата класа и всички трудещи се — неговата комунистическа насоченост, научния, диалектико-материалистически подход към явленията на обективния свят“²⁶. Комунистическият светоглед е диалектикоматериалистически по своята философска основа, той е строго научен, защото обобщава данните на конкретните науки за природата, обществото и мисленето. Научният миросглед на строителя на развитото социалистическо общество се отличава с класов подход към всички обществени явления²⁷. Той отразява класовата структура на обществото и неговата идеология²⁸.

Тези постановки за същността на миросгледа, за неговата структура и функции имат определящо и отправно значение за миросгледното възпитание. Педагогическите и психологическите аспекти на самия процес и на условията на формирането му, специфичните особености в зависимост от възрастовите особености, индивидуалните различия, ролята на различните социални фактори и пр.

Учените — педагози и психолози, подчертават особеното място на миросгледа в цялостната структура на личността. Изтъква се, че той едновременно е свързан с различните подструктури на личността (насоченост, отношения, морални качества, знания, умения и пр.). Както подчертава Н. А.

²³ Пак там, 11—12.

²⁴ Формиране на комунистически миросглед. . . , с. 16.

²⁵ Саркисян, С. Цит. съч., с. 21.

²⁶ Формиране на комунистически миросглед. . . , с. 4.

²⁷ Усвоение основных идей марксизма-ленинизма при обучении общественным дисциплинам. С., 1979, с. 2.

²⁸ Пак там.

Менчинска, ми­ро­г­ле­дът е „по-об­ща, по-ин­те­гра­тив­на осо­беност на лич­но­ста, сто­яща ка­то че ли над от­дел­ни­те под­струк­ту­ри и в съ­що­то вре­ме ре­а­ли­зи­ра­ща ги в се­бе си, пре­чу­пени в сло­жна ця­ло­ст­на си­сте­ма от вза­имозави­симо­сти“²⁹. Сле­до­ва­те­лно той е та­къв еле­мент на лич­но­ста, който на­п­рав­ля­ва по­ве­де­ни­ето на чо­ве­ка, не­го­вата по­зна­ва­те­лна и твор­ческа дей­ност, не­го­во­то от­но­ше­ние към най-важ­ни­те яв­ле­ния в жи­вота. По думите на В. А. Су­хо­м­лин­ски „ми­ро­г­ле­дът на чо­ве­ка това е не­го­во­то лич­но от­но­ше­ние към истин­ни­те, за­ко­но­мер­но­сти­те, фак­ти­те, яв­ле­ния­та, пра­ви­ла­та, иде­ите“³⁰.

На­ла­га се из­во­дът, че в струк­ту­ра­та на лич­но­ста ми­ро­г­ле­дът из­пъл­ня­ва гно­се­оло­гически функ­ции и в съ­що­то вре­ме той е сред­ство за со­ци­ал­ната ре­а­ли­за­ция на лич­но­ста, оп­ре­де­ля ак­тив­но­ста на жи­з­не­ната ѝ по­зи­ция³¹.

Раз­гле­да­ни­те на­кра­то основни по­ло­же­ния на со­ци­ал­ната и пе­да­го­гическата за­на­чимост на про­бле­ма за фор­ми­ра­не­то на ми­ро­г­ле­да на лич­но­ста, на мла­де­ж­та в наши дни оп­ре­де­лят не­го­во­то място в учеб­но-въз­пи­та­те­лния про­цес в учил­и­ще. За­на­че­ни­ето на ми­ро­г­ле­да за со­ци­а­ли­за­ция­та на со­ци­а­ли­стическата лич­ност, фун­да­мен­тал­ното му за­на­че­ние за оп­ре­де­ля­не на ней­ното со­ци­ал­но по­ве­де­ние оп­рав­да­ват за­си­ле­ното вни­ма­ние към този про­бле­м и в обу­че­ни­ето по ис­то­рия.

3. МИРОГЛЕДНО ЗНАЧЕНИЕ НА ИСТОРИЯТА КАТО УЧЕБНА ДИСЦИПЛИНА. ОБОСНОВКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Ис­то­ри­чес­ки­те за­на­ния, по­лу­ча­ва­ни от учениците в един­ното сред­но по­ли­тех­ни­чес­ко учил­и­ще, съ­дър­жат бо­гат иде­йно-въз­пи­та­те­лен по­тен­ци­ал. Чрез учил­и­щ­ното съ­дър­жа­ние по ис­то­рия се фор­ми­ра ди­алек­ти­ко­ма­те­ри­а­ли­стичес­ки въз­г­лед вър­ху ис­то­ри­чес­ко­то раз­ви­тие на чо­ве­че­ство­то. Ис­то­рия­та ка­то учеб­ен пред­мет да­ва въз­мож­ност да б­ъ­де ус­во­ена си­сте­ма от иде­и за со­ци­ал­ната дей­стви­тел­ност въ­в връз­ка с мя­сто­то на чо­ве­ка в нея. Съз­да­ва основ­ни­те ус­ло­вия за осъ­зна­ване на дру­гите со­ци­ал­ни дис­ци­п­ли­ни, ко­ето ѝ оп­ре­де­ля място на из­ход­на, т. е. ба­зо­ва дис­ци­п­ли­на в учил­и­щ­ния ху­манитарен цикъл от пред­мети³².

За­на­ния­та по ис­то­рия, по­лу­ча­ва­ни в учил­и­ще, от­раз­я­ват за­ко­но­мер­ната смяна на об­ществени­те фор­ма­ции и за­ед­но с об­ществоз­на­ни­ето осигу­ря­ват ус­во­я­ва­не­то на основ­ни­те за­ко­но­мер­но­сти за раз­ви­тие на об­ществото³³. В оп­ре­де­лен смисъл съ­дър­жа­ни­ето на учил­и­щ­ното об­ра­зо­ва­ние по ис­то­рия съв­па­да с про­бле­ма за фор­ми­ра­не у учащите се на на­учен мар­к­си­ст­ко­ленин­ски светог­лед за об­ществото. За­ед­но с дру­гите ху­манитарни пред­мети ис­то­рия­та е сред­ство и из­точ­ник за це­ле­на­со­че­но ов­ла­да­ва­не на мар­к­си­ст­ко­ленин­ските иде­и за об­ще­ственото раз­ви­тие.

Ми­ро­г­ле­д­на­та роля на ис­то­ри­чес­ки­те за­на­ния е тяс­но свър­зана със същ­но­ста на ис­то­рия­та ка­то нау­ка. Пред­метът на ис­то­ри­чес­ката нау­ка е из­уча­ва­не­то на за­ко­но­мер­но­сти­те на об­ще­ствен­ия жи­вот в кон­кретни фор­ми и про­стран­ствено-вре­ме­ви кри­те­рии³⁴. Те­о­ре­тич­ното ми­ро­г­ле­дно за­на­ние в

²⁹ Менчинская, Н. А. Пути реализации в психологии принципа единства воспитания. — Советская педагогика, 1975, № 3, с. 12.

³⁰ Сухомлинский, В. А. Рождение гражданина. . . , с. 118.

³¹ Огурцов, Н. Г. Цит. съч., с. 17.

³² Основные пути формирования коммунистического мировоззрения учащихся средней школы. . . , с. 37.

³³ Боголюбов, Л. Н. Идею воспитание на уроках истории. М., 1981, с. 3.

³⁴ Иванов, В. В. Исторические знания как фактор коммунистического воспитания. Изд. Казанского университета, 1978, с. 6.

процеса на историческото познание е непосредствено свързано и се намира в единство с емпиричното знание. Историческите знания³⁵ са мощен фактор за формиране на мирогледа на личността.

Разкриването на възпитателните функции на историята и на мирогледната ѝ функция предполага преди всичко задълбочено познаване на марксизма-ленинизма като условие за изучаване на обективния социален процес. Едновременно с това е нужно умение да се прилагат общите принципи на марксистко-ленинското учение при анализа на конкретните исторически факти в определени педагогически условия. Тези изисквания правят проблема за формирането на научен мироглед за общественото развитие чрез обучението по история твърде сложен за цялостно изследване³⁶.

Богатият педагогически опит на социалистическото училище свидетелства, че научната концепция за общественото развитие е проверено средство за комунистическото възпитание на учащите се. Това се доказва в многобройните изследвания и публикации по въпросите на обучението по история и обществознание³⁷.

Историческите знания влияят силно върху формирането на личността. Чрез тях човек усвоява опита на своите предшественици и формира свое отношение към социалните явления от миналото и съвременността. Социалистическото историческо образование се основава на научния, диалектико-материалистически подход към анализа на историческите явления. Ето защо изграждането и развитието на историческото съзнание на учащите се е важен елемент на научния светоглед³⁸. В условията на съвременната класова идеологическа борба буржоазните теоретици създават нови или актуализират стари антиисторически концепции, за да деформират историческото съзнание преди всичко на младото поколение. Предмет на целенасочена идеологическа манипулация е националната история на народите от социалистическите страни с основен прицел вътрешна социално-политическа ерозия на социалистическия строй. Надценяването и фетишизирането на националните особености в историческото развитие, подценяването и пълното отричане на общите закономерности на историческия процес — това са основните пътища на буржоазната историография и пропаганда към идейното разрушаване на социалистическото общество.

Тези съображения още веднъж подчертават идейно-политическата значимост на проблема за мирогледното изграждане на младата личност със средствата на историческото знание, както и потребността от усъвършенстване на учебно-възпитателния процес в тази насока.

Посочените по-горе теоретико-методологически постановки ни насочиха към изследване на методическите аспекти на мирогледното възпитание при изучаването на системния курс по история на България.

³⁵ Понятията „исторически знания“ и „историческа наука“ се употребяват като синоними, доколкото историческите знания са „функциониращи в живота на обществото резултати на историческата наука, съставляващи неотделима част от общественото съзнание“. Вж. Иванов, В. В. Цит. съч., с. 6.

³⁶ Шопов, Й., Г. Георгиев. Методика на обучението по история. С., 1978, с. 34.

³⁷ Вагин, А. А. Методика обучения истории в школе. М., 1972, 17—74, 171—229; Факультативные знания по истории и обществоведению. М., 1979; Пунский, В. О. Формирование у школьников понимания закономерности исторического процесса. М., 1972; Сысоенко, И. В. Цит. съч.; Формирование основ научного мировоззрения у учащихся на уроках истории. М. 1976; Боголюбов, Л. Н. Формирование мировоззрения при изучении истории. — Народное образование, 1975, № 2; Лейбенгруб, П. С. О повторении на уроках истории СССР в VIII—X классах. М., 1977; Методика обучения истории в средней школе. Ч. 1. М. 1978, 194—248; Формирование коммунистического мировоззрения школьников. М., 1978; Формирование основ научного воззрения учащихся на уроках истории. М., 1976; Пути формирования научного мировоззрения на уроках истории. М., 1977.

³⁸ Иванов, В. В. Цит. съч., с. 30.

Известно е, че мирогледът се формира най-активно в горната училищна възраст (VIII—XI кл.). За този процес спомагат редица обстоятелства, между които разширяването на познавателния и социалния опит на учащите се, техният стремеж за индивидуална изява и личностно самоопределение. В горната училищна възраст познавателните интереси на учениците и дейността им в определена област на знанията се съчетават с по-широко познавателно отношение към действителността, с потребността за нейното осмисляне³⁹. Тази психическа особеност на възрастта е предпоставка и за по-голям интерес към теоретичното обобщение и осмисляне на учебния материал по история на българския народ, изучавана в системен курс досега на 17—18, а в бъдеще на 16—17 години.

При изграждане на работната хипотеза на изследването имаме предвид, че работата върху формирането на светогледа е неделима от издигането на теоретичното равнище на обучението. Тази идея и тенденция през последното десетилетие получи популярност в теорията и практиката на обучението по история особено в СССР⁴⁰.

В практиката се забелязва, че учениците овладяват теоретичните обобщения до голяма степен формално. Този недостатък се подсилва от липсата на единна система за овладяване на основните теоретико-мирогледни идеи в целия курс на обучението по история в училище, както и от недостатъчната приемственост в това отношение между отделните исторически курсове. Малко внимание се отделя на обучаването на учениците в умението да прилагат теоретичните си знания при изучаването на историческите факти. В резултат на несистемната работа за усвояването на идейно-теоретичното съдържание на преподаваните исторически знания в заключителния курс на историческото образование учениците са с ограничен запас от теоретични и методологически знания за историческото познание. Обстоятелството, че с родната история се приключва историческото образование на учащите се в средното училище, поставя пред обучението изключително отговорни задачи — както познавателни, така и възпитателни.

Овладяването на програмния материал по родна история трябва да води преди всичко към развитие на националното съзнание, нравственото изграждане на младата личност, към формиране на нейния светоглед. Системният курс по българска история и по структура, и по съдържание има всички възможности да съдейства за окончателното завършване на разбирането за закономерния характер на историческия процес.

Знанието за общите закони на историческото развитие от учениците е предпоставка за по-пълно и научно разбиране на конкретните закономерности на отделни етапи или периоди в родната история. От друга страна, използването на теоретичните знания за закономерностите на обществе-

³⁹ Формирование коммунистического мировоззрения школьников. . . , с. 14.

⁴⁰ Боголюбов, Л. Н. Факты и теория в обучении новейшей истории. — Преподавание истории в школе, 1975, № 1; Горелик, Ф. Б. Раскрытие закономерностей общественного развития в курсах истории. М., 1968; Дайри, Н. Г. Современные требования к уроку истории. М., 1978, 15—27; Пунский, В. О. Цит. съч.; Кинкулькин, А. Т. Опыт работы школы по изучению ленинского идейного наследия. — Советская педагогика, 1975, № 12; Клокова, Г. В. Изучение социалистических революций в курсах истории. М., 1967; Кревер, Г. А. Эмпирический и теоретический путь познания при обучении истории. — Преподавание истории в школе, 1973, № 5; Винокурова, М. М. К методике формирования понятий „производительные силы“ и „производственные отношения“. — Преподавание истории в школе, 1986, № 6; Клокова, Г. В. Раскрытие основ ленинской теории социалистической революции в курсах истории IX класса. — Преподавание истории в школе, 1974, № 2; Лейбенгруб, П. С. Методические пути формирования понятий о классовой борьбе. — Преподавание истории в школе, 1972, № 3.

ното развитие като средство и метод за познанието на историческото минало позволява на личността да усвои критерии за ориентиране в съвременността. Знанието за обществените закони като неделима част от възгледа на учениците за обществото утвърждава у тях убеждението за неизбежната победа на комунистическата обществена формация. Това убеждение има важно социално значение като един от основните регулатори на социалното поведение на социалистическата личност.

Ние разглеждаме издигането на идейно-теоретичното равнище на обучението като предпоставка за мирогледното възпитание на учащите се. В заключителния етап на историческото образование в училище едновременно с овладяването на конкретните исторически факти трябва да се разкрива действието на социалните закони на базата на научната им формулировка. Знанията за законите на общественото развитие могат да се използват при изучаването на нов учебен материал за неговото осмисляне на достъпно теоретично равнище. Обстоятелството, че се усвоява специална мирогледна дисциплина, в която се учат между другото и най-общите закони на общественото развитие, както и някои конкретни закономерности (на капиталистическата формация, на социалистическата революция и на социалистическото строителство), не може да бъде сериозен аргумент против формулирането и използването на обществените закони в обучението по история. Обществознанието като учебен предмет са основава на обобщението на целия изучен историко-социологически материал. Трудно е да се отрече, че непосредствено в хода на изучаване на историческия материал е възможно по-доброто усвояване на проявлението на обществените закономерности. В обучението по история, както бе показано в някои съветски изследвания за изучаването на нова история, действието на законите се разкрива с помощта на богат конкретен материал; знанията на учениците могат да се формират, закрепват и развиват постепенно върху много уроци; в процеса на изучаване на историята има широки възможности за обучаване на учениците в умението да прилагат знанията за обществените закони при анализ и обобщение на изучаваните исторически явления⁴¹.

Проблемът за изучаването на законите на общественото развитие — показването на тяхното действие, формулировката и използването им за придобиване на нови исторически знания в процеса на обучението, е тясно свързан с такива въпроси като: предмета на историята, същността на социалните закони, съотношението между фактите и теорията. Тези проблеми са широко и задълбочено обсъждани в обществознанието и философията, в теорията на историческото познание⁴².

При определянето на предмета на историята се набляга преди всичко на въпроса за характера на законите, които историята открива в общественото развитие, за мястото на теорията и теоретичните обобщения в нейния предмет. „Задачата на историята като наука, пише Н. Ирибаджакков, е да възпроизведе и да ни представи реалния процес на историческото развитие на човешкото общество или на дадено общество, или на отделни страни и процеси на обществения живот — икономика, социална структура, изкуство, наука, философия, политика, религия и т. н. — като взаимосвър-

⁴¹ Пунский, В. О. Вооружать учащихся знанием законов общественного развития. — Преподавание истории в школе, 1965, № 1.

⁴² Ирибаджакков, Н. Клио пред съда на буржоазната философия. С., 1970; Стефанов, Н. Теория и метод в обществознанието. С., 1965; Стефанов, Н. и др. Структура и методология на историческото познание. С., 1971; Стоянов, Ж. Философски проблеми на историческото познание. С., 1982.

зан, причиннодетерминиран и закономерен процес в неговото конкретно многообразие.“⁴³ Същият автор казва, че „призванието на историята не е да служи като илюстрация или като експериментална база на социологията и на другите обществени науки“, а опирайки се върху познанието на закономерностите, установени от тези и другите теоретични науки, „да ни даде научно вярно познание не само за необходимото, но и за случайното, не само за общото, същественото, закономерното, но и за особеното и за единичното, за конкретното в обществения живот — в тяхното диалектическо единство и в тяхното развитие“⁴⁴.

Н. Стефанов изтъква, че без да е теория, историята не е безразлична към законите на обществения живот. „Самият конкретно хронологически ход на историята, който се изучава от историческата наука, подчертава той, не е нищо друго освен обективната логика на общественото развитие, „облечена“ . . . в „плът и кръв“. В зависимост от това, разкривайки конкретната хронология на събитията, богатото многообразие на историческия процес, историкът показва историческото битие на самите закони. В този смисъл в литературата все повече се утвърждава схващането, че историческата наука изследва закономерния ход на историческия процес в конкретно хронологическа форма.“⁴⁵

Тези схващания се споделят от представителите на съвременната марксистко-ленинска историография. В съветската историография, в която методологическите проблеми се разработват твърде активно⁴⁶, се утвърждава гледището, че историческата наука осмисля и обобщава миналото от гледна точка на възникването, действието и видоизменението на едни или други закономерности на общественото развитие. Процесът на познание на миналото се разглежда като „процес на познание на обективните закономерности на развитието на обществото в цялото многообразие и променливост на тяхното проявление“⁴⁷.

Тези методологически положения за диалектиката в предмета на историята имат изключително значение за правилното разбиране на съотношението между фактите и теорията в обучението. За учебния процес, както и за историческото познание, са особено вредни емпиризмът и схематизмът. Емпиризмът се проявява както в увлечението по фактическата страна на процесите без едновременно разкриване на действието на съответните закони, така и в неспособността да се прави подбор на съществените исторически факти, да се разграничат правилно важните от несъществените исторически факти.

Схематизмът като „резултат от несполучлив опит да се преодолее емпиризмът“ превръща историческото изследване в сбор от общи теоретически схеми, в които конкретният фактически материал играе просто и само илюстративна роля⁴⁸. В крайна сметка схематизмът на практика означава пренебрежително отношение към фактите, налагане на схеми, противоречия на конкретния ход на историята.

Върху основата на научните постановки за същността на историческата наука в методиката на обучението по история в СССР през 70-те години

⁴³ Ирибаджак, Н. Цит. съч., с. 585.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Стефанов, Н. и др. Цит. съч., с. 72.

⁴⁶ История и общество. — Вопросы истории, 1977, № 1; Гельман, Л. Н. Ф. Энгельс и некоторые проблемы исторического познания. — Вопросы истории, 1976, № 3; Жуков, Е. М. Очерки методологии истории. М., 1980.

⁴⁷ История и общество. . . , с. 21.

⁴⁸ Стефанов, Н. и др. Цит. съч. . . , с. 74.

настойчиво се доказва необходимостта от повишаването на теоретичното равнище на преподаването. Главната причина за увеличаването на теоретичните знания се търси в задачата на историческото образование — да изгражда и развива научния, диалектикоматериалистически светоглед на подрастващите поколения⁴⁹. Във връзка с това в историко-методическата литература се разкрива същността на миросгледните знания по история като знания, които отразяват най-дълбоките процеси и най-важните страни в живота на обществото и помагат да се разбере социалният живот като цяло. Те отговарят на миросгледните въпроси⁵⁰: коя е движещата сила на развитие на обществото, могат ли хората да променят насоката на неговото развитие, може ли да се отстрани социалната несправедливост, може ли човек да бъде свободен в своята дейност, каква е ролята на идеите в живота на обществото и много други.

Решаващо значение за формирането на научния светоглед на учениците има усвояването на понятия, идеи с високо равнище на обобщение. Към тях се отнасят на първо място социологическите понятия, законите на общественото развитие. При това се има предвид тяхното „усвояване не в изолиран вид, а в система, доколкото цялостността, системността — това са най-важните признаци на научния миросглед“⁵¹.

Като подчертаваме мястото на теорията в учебното познание, се опираме на дълбоката вътрешна връзка между теорията и историята в познавателния процес. В историческото изследване историческото и теоретичното познание се намират в единство. „Историческата наука разкрива закономерния характер на историческия процес не посредством нещо друго, а именно чрез понятията, категориите, законите, теориите, приёмоите и т. н. на различните теоретически науки и преди всичко на марксистко-ленинската философия“⁵².

От друга страна, „характерът на историческото познание, което достига до възможно най-голямата степен на конкретност, предполага необходимостта от теоретическо осмисляне на конкретността на базата на проявяващите се чрез нея общи закономерности. Изучаването на закономерностите от своя страна е немислимо без съответния конкретно-исторически фундамент като своя изходна база и научен критерий“⁵³.

Важно е и обстоятелството, че „в областта на историческите изследвания общите истини на теорията играят само ролята на оръдие на научен анализ. От тези истини, колкото и те да са верни, не може по дедуктивен път да се изведе конкретното решение на даден въпрос. Това е възможно само тогава, когато... се изследват и обобщят конкретните исторически факти.“⁵⁴

Като познаваме тези методологически постановки, ние се присъединяваме към схващането, че в обучението „същността на изучаваните явления не може да се достигне, ако не се опираме на теоретичните понятия, закони на науката и т. н.; без теорията е невъзможно да се разкрие

⁴⁹ Коровкин, Ф. П. За далнейшес повишение идейно-теоретического уровня обучения истории — Преподавание истории в школе, 1976, № 6; Горелик, Ф. Б. Раскрытие закономерностей общественного развития в курсах истории. М., 1969; Пунский, В. О. Формирование у школьников понимания закономерности исторического процесса. М., 1972; Дайри, Н. Г. Современные требования к уроку истории. М. 1978.

⁵⁰ Боголюбов, Л. Н. Идеёное воспитание на уроках истории. М., 1981, с. 12.

⁵¹ Пак там, с. 13.

⁵² Стефанов, Н. и др. Цит. съч. ., с. 105.

⁵³ Пак там, с. 129.

⁵⁴ Пак там, с. 251.

връзката на явленията, да се осъзнае историческата необходимост. Съответните теоретични знания ученикът трябва да получи или преди изучаването на историческите явления, същността на които е отразена в тези знания, или в процеса на изучаване на явленията.⁵⁵ Теоретичните знания изграждат основата на светогледа.

Изучаването на законите на общественото развитие заема особено място в работата по формирането на светогледа. Историко-методическите изследвания по този проблем в СССР показваха, че при усвояване на знанията за законите на историята в училище се обособяват три етапа: V—VII кл., VIII—IX, X (XI) кл.⁵⁶, валидни в общи линии и за българското училище. При изучаването на първия период на новата история чрез въвеждането на понятието „закон на общественото развитие“ се извършва качествен скок в изучаването на историческите събития, тъй като то се осъществява на по-висока теоретична база. Теоретичните знания и методологическите умения, овладени от учениците при изучаване на новата и най-новата история, оказват определено и трайно влияние върху усвояването на идейния и познавателния потенциал на курса по българска история.

През периода VII—VIII—X кл. се създават условия за обяснение на събитията чрез законите на общественото развитие, за опериране с понятието „закон“, както с някои научни формулировки. По такъв начин може да се осъществява и многократното практическо прилагане на получените знания за законите с цел разкриването на причините и същността на разглежданите събития.

Тези възможности на учебния процес до голяма степен остават встрани от вниманието на голяма част от учителите по история.

Според нас теоретичното равнище на преподаването на историята в училище по своеобразен начин се демонстрира при изучаването на системния курс по българска история във втората степен на ЕСПУ.

Засилването на възпитателното въздействие на курса по родна история е свързано с решаването на много проблеми. Ние съсредоточихме вниманието си върху методическите условия за разкриването на основните закономерности на историческото развитие на българския народ през епохата на феодализма, а така също при съзряване, утвърждаване и развитие на капитализма до края на XIX в.

Основните въпроси за изследване бяха следните: кои най-общи закони на общественото развитие могат да бъдат „открити“ от учениците, формулирани и използвани при изучаване на учебното съдържание; какви методически пътища и средства се оказват оптимални при тази дейност в определени условия; как трябва да се организира дейността на учениците за осъществяване на поставените познавателни и възпитателни цели.

Направеният от нас опит за изследването на тези страни на миогледното възпитание не може да претендира за окончателно и едновариантно решение на поставените въпроси.

При избора на темата на изследването сме се ръководили от актуалните педагогически схващания за същността, структурата, функциите на диалектикоматериалистическия светоглед, което вече посочихме, и от това, че възгледите и убежденията са основните структурни елементи на цялостния светоглед на личността. Те са двете степени за осъзнаване на

⁵⁵ Боголюбов, Л. Н. Идейное воспитание. . . , с. 14.

⁵⁶ Пак там, 28—29.

света. Възгледите изразяват определена гледна точка за същността на най-важните явления на природата, обществото и човешкото съзнание, а убеждението разкрива увереността на човека в правилността на неговите възгледи, съчетано с готовност за тяхното осъществяване. Възгледите и убежденията намират своя израз в идеалите като крайна цел на стремежите и дейността на личността.

Осъзнаването на законите на историческото развитие като сърцевина на научния светоглед има определящо значение за формирането на учениците като комунистически личности. Овлабяването на знанията, на научната истина за общественото развитие са необходима основа на комунистическите възгледи и убеждения.

Исходно значение в постройката на изследването имаше определянето на системата от основни мирогледни идеи, която може да бъде оптимално усвоена, затвърдена и използвана в изучаването на родната история в заключителния етап на училищното образование. Ръководно методологическо начало в тази дейност бе овлабяването на мирогледните знания да не води до каквото и да било пренебрегване на конкретното богатство на историческия процес или до приспособяване на фактите към идейно-теоретичните знания. Това съображение изискваше максимално съобразяване с особеностите на националното историческо развитие в определените епохи.

За да се постигне ефективно идейно развитие на учениците, преди всичко е необходимо да се създадат условия за целенасочено възприемане на мирогледните знания, които в процеса на изучаването на дадения исторически курс биха съдействували за утвърждаването на диалектико-материалистическото разбиране на общественото развитие.

Курсът по история на България в средното училище има широк спектър на идейно-възпитателно въздействие. Без да подценяваме резултатите в нравственото възпитание и особено в патриотичното, на сегашния етап не се използват в необходимата и достатъчна степен възможностите на учебното съдържание за мирогледно въздействие. Потребността от засилване на това въздействие се определя от редица съображения, някои от които ще подчертаем.

Изучаването на родната история е завършващ етап в изграждането на светоглед на ученика в условията на училищното обучение. Учебното съдържание дава възможност да се покаже диалектическото единство между общите закони на историческия процес и специфичното в националното историческо битие. Посочването на историческите закономерности в българската история и разкриването им в процеса на изучаване на историческите знания дават възможност да се приведат в една относително завършена система възгледите на учащите се за историческото развитие на човечеството изобщо. Така диалектикоматериалистическият възглед за общественото развитие води до разбирането за обективната реалност на обществените закони на всички равнища — общочовешко и национално, до осъзнаването за неотделимостта на националната история от световния исторически процес. Едновременно с това чрез показването на националното своеобразие в общите закономерности се задълбочава възгледът на учениците за богатството на историческите варианти в конкретното проявление на историческия живот на народите.

Определянето на системата от основни мирогледни знания — идеи и понятия — при изучаването на българската история изисква наблягането най-малко върху два фактора: мирогледното съдържание на включения в програмата материал и достигнатото равнище от учениците в усвояването на

знанията за закономерностите на общественото развитие наред с достигнатата степен на познавателните им умения.

Марксистко-ленинската философия на историята се опира на гениалните открития за същността на историческия процес, направени от създателите на историческия материализъм. На К.- Маркс и Ф. Енгелс принадлежи разкриването, формулирането и научното обяснение на редица закони и закономерни връзки на обществото и на историята. Между тях са законите за ролята на труда и производството в обществото, за зависимостта на производствените отношения от степента на развитие на производителните сили, за историческата необходимост от социалните революции, за приемствеността в историята, за ролята на хората, на класите и класовата борба, за идеологическата борба като израз на класовата борба, закономерностите на капиталистическата формация, на социалистическата революция и пр.

Курсът по история на България, пък и който и да е от другите училищни курсове, не може да разкрие и формулира в учебни условия всички открити от научното познание закони на общественосторическия процес най-малко поради това, че техният брой е „толкова голям, че да се изложат даже в най-сбити формулировки, ще е необходима цяла книга“⁵⁷. Според разбирането, че обучението по българска история представлява адаптираните в определена степен основи на българската историография, оправдано е вниманието да се съсредоточи върху онези закономерности, които са защитени с достатъчно исторически материал. Важно дидактическо съображение е също така равнището на овладяването на знанията за закономерностите като резултат от обучението в по-долните класове.

Определянето на това равнище направихме въз основа на анкета сред изследваните ученици⁵⁸. Анкетата включваше следните въпроси:

1. Каква е основната тенденция на общественото развитие от най-дълбока древност до наши дни?

2. Кои са най-дълбоките причини за смяната на обществените формации?

3. Коя е основната движеща сила на развитието на класовоантагонистичните общества?

4. Какви закони на историческото развитие на човечеството познават?

5. Кои са основните идеи, формулирани от К. Маркс и Ф. Енгелс в Комунистическия манифест?

Въпреки несъвършенствата, които би могла да има тази система от въпроси, тя дава възможност да се добие представа за историко-теоретическите знания за закономерностите на общественото развитие, придобити от учениците след системното изучаване на общата история от древността до наши дни в периода V—IX клас.

Най-силно впечатление от проверката прави убеждението на учениците в прогресивната тенденция на общественото развитие. Като доказателство за прогреса те посочват последователността на обществените формации от първобитнообщинната до комунистическата с нейната първа фаза социализма. Пълното единомислие на учениците в изследваните класове по този въпрос дава основание да смятаме, че те осъзнават тази тенденция като закон на историческото развитие и са убедени в неговото действие във всички времена.

⁵⁷ Ирибаджакков, Н. Цит. съч., с. 399.

⁵⁸ Изследването бе проведено с участието на 200 ученици от 7 ЕСПУ (базов учител В. Топалова) и Софийската математическа гимназия (базов учител Г. Панайотова).

Дали учениците свързват прогреса на човечеството с най-дълбоките изменения в материалните условия на живота — това трябва да покаже отговорът на втория въпрос на анкетата. Идеята за ролята на материалните условия в историческото развитие на човечеството е централен методологически акцент в цялото учебно съдържание по обща история, изучавана в продължение на 4—5 години. Логично е да се очаква, че този продължителен срок на обучение може да изгради възгледа за решаващата роля на материалните условия за обществените промени. Но близо 1/3 от анкетираните (41 ученика) дават неясни и неопределени отговори на този въпрос. Характерни в тази неопределеност са съждения от типа на: „Дължи се на потребностите на народа“ (И. Р.), „Остаряването на строя, неотговарянето на новите изисквания, които поставя развитието на обществото“ (А. М.), „Нуждата от развитие и прогрес“ и т. н. Ако към тези неопределени и неясни съждения прибавим и тези на учениците, които не са отговорили на въпроса (11), тогава числото на ония, които не осъзнават връзката между обществения прогрес и прогреса в материалния живот на обществото, нараства значително.

Част от анкетираните ученици (18) изказват мисълта, че двигател на прогреса е „жаждата на човека за нещо ново, стремежът към усъвършенстване и по-добър живот“. Макар че тази особеност на човешката личност, както и въобще нейните творчески способности са сериозен фактор в обществения прогрес, свеждането на процеса до любознателността на човека не отговаря на същността на диалектикоматериалистическия възглед за най-дълбоките корени на постъпателното развитие на човечеството. Че усъвършенстването на оръдията на труда и настъпващите на тази основа изменения в стопанството са главна причина за прогреса, намират 18 ученика, т. е. 9% от анкетираните. Близо една трета (27) пишат, че това е противоречието между производителните сили и производствените отношения. Има и такива, които са на мнение, че острите противоречия между противоположните класи движат напред човешкото общество (8%).

Ето някои от дадените отговори: „Замяната на обществените формации се извършва по икономически и социални причини (И. И.), „Причина за смяната на общественно-икономическите формации е основното противоречие между производителните сили и производствените отношения“ (Г. И.), „Причините за смяна на обществените формации са икономически — усъвършенстването на оръдията на труда — и произтичащите от тях обществени промени“ (Я. Н.), „Причините за смяната на обществените формации са: усъвършенстването на оръдията на труда и изостряне до крайност на класовите противоречия (И. П.), „Обществените формации се смянят вследствие на дълбоките противоречия, които настъпват в резултат на новите обществени отношения, продиктувани от техническия прогрес“ (П. Г.).

Най-близо до правилния отговор са ония ученици, които посочват като причина за обществения прогрес развитието на оръдията на производството и противоречието между производителните сили и производствените отношения, без да достигнат до обобщената постановка за ролята на материалните условия в живота на обществото.

Третият въпрос насочва учениците към формулировката на закона за ролята на класовата борба като двигател в развитието на обществата с антагонистичнопротиворечива социално-класова структура. Оказва се, че тази закономерност се разбира от твърде малък брой ученици (16 от всички анкетирани). По-точно мнозинството от учениците (70) 46% трансформират по своеобразен начин тази закономерност, твърдейки, че движеща сила на обществения прогрес са потиснатите класи. Във връзка с това отговорът на

този въпрос в работите на учениците изглежда така: „Движеща сила на общественото развитие са потиснатите класи“, „Движеща сила на класово-антагонистичните общества са експлоатираните класи“ или „Движеща сила на развитието на класовоантагонистичните общества са най-бедните и онеправдани обществени слоеве“. Следователно учениците недостатъчно ясно виждат разликата между проблема за движещата сила и за творците на историята.

Една част от учениците свеждат отговора само до закономерностите в развитието на буржоазно-капиталистическия строй. Те посочват, че „работническата класа“ (13) или „борбата на работниците против буржоазията“ (4), или „комунистическата партия“ (8) са движещи сили на общественото развитие изобщо. Значителен в тази група е броят на учениците, които дават неясни, неточни, неопределени и погрешни отговори (41) — около 20%. Между тях има такива: „Движеща сила на общественото развитие са робите, зараждащата се буржоазия“ (Г. И.), „Това е класата, която се организира, за да събори властта на другия строй“ (С. Г.), „Движеща сила са хората, които са решили да се отърват от консервативното“ (В. Г.), „Движеща сила е надмощието на една класа, която се стреми да промени обществения строй“ (И. И.), и т. н.

Ако преценяваме отговорите на учениците като своеобразно обобщение на техните знания за ролята на класовата борба в общественото развитие, оформени в резултат на системното изучаване на световната история, то с основание можем да заключим, че в техните понятия цари неопределеност, неточност⁹⁹. От друга страна, става очевидно, че хронологическата близост на изучаването на капиталистическата формация (чрез курса по нова и най-нова обща история), както и проявите на класовата борба в Европа през XVIII — XIX в. оказват определящо въздействие върху съзнанието на учениците и представите и понятията им за класите и класовата борба.

Тези три въпроса са насочени към обобщението на ученическите знания за някои от основните закономерности, достъпни за осъзнаване и усвояване на базата на изучените исторически курсове. Четвъртият въпрос е насочен пряко към систематизиране на знанията за законите на общественото развитие. Въпросът предполага, първо, яснота върху понятието „закон на общественото развитие“ и, второ, опит за систематизиране на някои закони. Оказва се, че около 20% от учениците заявяват, че не знаят, не могат да формулират закони или пък не дават никакън отговор. Без да абсолютизираме този факт, можем да твърдим, че тази голяма част от учениците пристъпват към изучаването на родната история с крайно бедни теоретични знания за историческия процес изобщо. Те не осъзнават мястото на теоретичните знания за историята като непосредствена част от историческите знания, които притежават.

Казаното по-горе за преобладаващото значение на знанията за капиталистическата формация тук се изяснява категорично. Близко 20% от учениците се насочват към отъждествяване на общите исторически закони с тези на капитализма или социализма. Като закони на капитализма учениците правилно посочват стремежа към получаване на максимална печалба, неравномерното развитие на отделните страни, безплановостта в стопанството, неизбежността на класовата борба между буржоазията и пролетариата. Грижата за човека, все по-пълното задоволяване на потребностите, плановостта се изтъкват в отговорите като закони на социализма. По същество посочените отговори се отклоняват от поставения въпрос, но те са

⁹⁹ Тук трябва да отбележим, че в предходните класове учениците са обучавани от други учители.

показателни в други отношения. Преди всичко трябва да се отбележи съществуването на определени теоретични обобщения, които са влезли в съзнанието на учениците като закономерни връзки, присъщи на капитализма и социализма. Освен това тези връзки, макар и непълно, отразяват същностни черти на тези формации.

Голяма част от учениците се насочват към разкриване на ония най-общии исторически закони, които действуват във всички обществени формации. На първо място, това е постъпателното развитие, изразено в последователната смяна на обществените формации. Учениците изразяват това по следните начини: „Замяната на един строй с друг по-прогресивен“, „Всеки нов обществен строй е по-прогресивен от предходния“. В този смисъл дават отговор 40% от учениците. Мнозина са тези, които свързват закона за смяната на обществените формации със закона за неизбежността на класовата борба между потисници и потиснати (14%) и със закономерността на революциите (8%). В отделни работи се сочи, че „човечеството непрекъснато се усъвършенствува“ или че „човешкото развитие е по възходяща линия“ (около 5%). Някои ученици отбелязват, че „елементите на новия строй се зараждат в недра на стария строй“ (4%). Други (7%) пишат, че „народът е създател на историята“, добавяйки, че „личността може да повлияе върху историческия ход, но не и да го измени“. Единични са отговорите, в които като закони на общественото развитие се отбелязва диалектичкото взаимодействие между производителните сили и производствените отношения, неизбежната гибел на капитализма.

Връзката между четвъртия и петия въпрос е очевидна. В отговора на петия въпрос учениците трябва да посочат най-общите закони на общественото развитие, основавайки се на теоретичните постижения на създателите на научната философия, политическата икономия и научния комунизъм. Въпросът съдържа и определен акцент върху закономерностите на капитализма. Неговият отговор показва при това не само и не толкова запомненото от учениците при изучаване на темата „Възникване на научния комунизъм“, колкото оперативността на тия знания, тяхното използване за обясняването на световноисторическия революционен процес през XIX—XX в. и като резултат — степента на тяхното усвояване.

Голям е броят на учениците (около 43%), които не отговарят или отговарят погрешно. Твърде малко са онези, които посочват някои от най-общите закони, открити от Маркс и Енгелс (10%). Между тях са: „обществото се развива прогресивно, по възходяща линия“, „замяната на един строй с друг, по-прогресивен е закономерна, естествена“, „класовата борба е характерна и неизбежна за всяко общество с противоположни класи“.

Значително по-трайни се оказват знанията, отразяващи постиженията на марксисткото обществознание за развитието на капитализма и на революционния процес. Неизбежната гибел на капитализма се осъзнава като исторически закон от 11% от учениците. В техните отговори това звучи по следния начин: „капитализмът е последен експлоататорски строй“, „капитализмът не е вечен, ще бъде заменен със социализъм“, „социализмът е неизбежен, исторически закономерен“, „гибелта на капитализма е неизбежна“, „историческа неизбежност от падането на капитализма“.

Част от учениците осъзнават закономерността на социалистическата революция. „Социализмът може да победи единствено чрез революция“, „социалистическата революция е исторически необходима“ — пишат 18% от анкетираните. В същото време в толкова отговори се изтъква, че Маркс и Енгелс са доказали, че „работническата класа е основна движеща сила, хегемон на социалистическата революция“ (в друг вариант — „работничес-

ката класа единствена може да събори капитализма“). Ако към тия отговори прибавим и ония, в които се пише „работническата класа е гробокопач на капитализма“, стигаме до заключението, че в съзнанието на близо 40% от учащите се тази мирогледна идея се е утвърдила като една истина със значение на обществен закон, правилно свързан с научния принос на К. Маркс и Ф. Енгелс за същността на общественото развитие.

Учениците правилно свързват революционната активност на пролетариата със задължителното ръководство на комунистическата партия. Според 24% от тях К. Маркс и Ф. Енгелс са доказали, че „комунистическата партия трябва да бъде авангард на работническата класа“. Анкетата показва, че се разбира закономерността на идеята за установяване на диктатурата на пролетариата като задължително условие за победата на социалистическата революция (20%). Сочи се, че „диктатурата на пролетариата е задължителна“, „диктатурата на пролетариата е главна цел на пролетариата в социалистическата революция“, „диктатурата на пролетариата е главна сила в организиране и укрепване на новата социалистическа държава“.

Обобщението на отговорите дава основание да се направят някои важни заключения за равнището, на което учениците овладяват мирогледните идеи за закономерността на общественото развитие.

1. Историческият материал, включен в курса на училищното историческо образование, въпреки съществуващите и трудно преодолими несъвършенства дава възможност за овладяване на мирогледни знания за основните закономерности на общественото развитие от древността до наши дни.

2. Резултатите от експеримента върху овладяването на мирогледните идеи след изучаване курса по най-нова история на света показват, че учениците притежават недостатъчни по количество и качество системни знания за общите закони на историческия процес. Единствената мирогледна идея, усвоена и отразена като теоретично знание от учениците, е законът за смяната на обществените формации. Фундаменталното значение на тази идея в развитието на марксистко-ленинската историческа наука и в обучението по история е несъмнено много важно, но това не може да компенсира отсъствието от историческото съзнание на учениците на познание за другите основни закони на общественото развитие.

3. В запаса от теоретични знания на учениците върху общественото развитие определен акцент имат знанията за някои закономерности на капиталистическата формация. Това е разбираемо, като се има предвид, че този учебен материал има решаващо значение за формирането на комунистическия светоглед и относителната по време близост на неговото изучаване. Но в същото време е очевидно неумението на учениците да разграничават специфичните закономерности на тази формация от действието на общите за всички формации социални закони.

4. Ограничените знания на учениците върху основните мирогледни идеи са следствие от редица причини, но сред най-важните от тях трябва да отбележим недостатъчната целенасочена работа на учителите по история за тяхното овладяване. Непълно се осъзнава потребността от издигането на теоретичното равнище на преподаването в достъпна за учениците форма. Подценяват се възможностите на учениците особено при изучаване на нова и най-нова история на света да овладяват теоретичните знания за действието на обществените закони.

5. За системния курс по българска история, с който завършва училищното историческо образование, теоретичните знания за историческия процес са условие, без което е трудно да се очаква пълноценно изграждане на историческо съзнание за българското минало. Тези знания не могат да се

разглеждат откъснато от една обща ми­рогледна концепция за историческото развитие на българския народ, основана на марксистко-ленинската философия на историята. Основните закономерности на общественото развитие, от една страна, са идеи, които учениците трябва да овладеят в процеса на историческото познание, а, от друга страна, те са средство за по-дълбокото познаване на същността на историческите факти. Тази ми­рогледна и методологическа роля на теоретичните знания за закономерностите на общественото развитие изисква овладяването им при изучаването на българската история да бъде предмет на организираната познавателна дейност на учениците.

6. Овладяването и използването на основните ми­рогледни идеи при изучаването на историята на българския народ трябва да заемат значително място в учебния процес във втората степен на ЕСПУ. Такъв подход е в съответствие с възможностите за по-пълно реализиране на възпитателния потенциал на научните исторически знания.

4. МЕТОДИЧЕСКИ УСЛОВИЯ И СРЕДСТВА ЗА ФОРМИРАНЕ НА НАУЧЕН СВЕТОГЛЕД

Установеното равнище на овладяване на ми­рогледните знания, както и степента на осъзнаването им в техния обобщен теоретичен вид преди изучаването на курса по родна история ни насочиха към няколко основни задачи.

Първата от тях бе да определим системата от ми­рогледни идеи, достъпни за усвояване на базата на конкретния програмен материал. Към това ни насочва постановката, че процесът на формиране на научния светоглед като учебно-възпитателен процес включва две важни страни: 1. Установяването на ми­рогледни знания; 2. Превръщането на знанията в убеждения⁶⁰. Определянето на системата от ми­рогледни идеи, достъпни за усвояване от учениците върху основата на програмното съдържание, е изходно начало в целенасочената работа при овладяване на идейно-възпитателния потенциал на историческото образование. Осъзнаването на ми­рогледните идеи е крайната цел, до която трябва да стигнат учениците в процеса на учебното историческо познание. Определени за конкретен исторически материал, тези идеи в същото време трябва да бъдат свързани с общата ми­рогледна насоченост на историческото образование в социалистическото ни училище.

Осъзнатите и исистематизирани ми­рогледни идеи от учителя са основа за определянето на идейно-познавателните цели на учебните теми и на отделните методически единици. Според определените ми­рогледни идеи учителят е в състояние целенасочено да организира познавателната дейност на учениците, да ги води към „откриване“, осъзнаване и научно формулиране на основните закономерности на историята.

Съветските учени, изследващи теорията и конкретната методика на преподаването на историческата наука в училище, доказаха, че ръководно място в целия курс на обучението по история заемат следните ми­рогледни идеи⁶¹:

— определящата роля на материалното производство в живота на обществото;

— взаимодействието на производителните сили и производствените отношения и смяната на обществените формации;

⁶⁰ Формирование коммунистического мировоззрения школьников. . . , с. 15.

⁶¹ Пак там, с. 153.

- зависимостта на съзнанието (идеите, културата) от социалните условия, материалистическо обяснение на обществените явления;
- прогресивността на социалното развитие;
- класовата борба — движеща сила на общественото развитие;
- народните маси — решаваща сила в историческото развитие;
- историческата неизбежност на социалистическата революция.

Кокретизирани по исторически курсове, те се превръщат в средство за насочване на обучението към разкриване миросгледното съдържание на изучаваните исторически знания.

Решаващо значение за миросгледното формиране на учениците има курсът по нова история. Наред с възможностите за осъзнаване и формулиране на редица идеи, свързани със същността на буржоазно-капиталистическата формация (закономерност на буржоазните революции, неизбежност на класовата борба между пролетариата и буржоазията, неизбежност на победата на социалистическата революция), при изучаването на курса по нова история се натрупва нов доказателствен материал за усвояване на основните миросгледни идеи за определящата роля на материалното производство, за значението на класовата борба в класовоантагонистичното общество като двигател на прогреса, за решаващата роля на народните маси в историческото развитие на човешкото общество.

Обучението по нова история е определящо за формулирането на понятието „закон на общественото развитие“, както и на някои други закони (за взаимодействието на производителните сили и производствените отношения, закона за класовата борба в обществата с антагонистични противоречия)⁶².

Резултатите от проверката непосредствено преди изучаването на родната история показват, че възможностите на учебното съдържание и потенциалните интелектуални и психологически възможности на учениците в това отношение остават недостатъчно използвани. Знанията на учениците за миросгледните идеи не се открояват като същностна черта на тяхното историческо съзнание. Учениците трудно осмислят обществените закономерности като ръководни начала в познанието на историческото минало на човечеството.

Наблюденията върху учебно-възпитателния процес по история говорят, че по различни причини учителите не насочват преподаването към теоретични заключения за историческия процес.

Струва ни се, без да стигаме до абсолютизация, че учениците трябва да завършат училищното си образование с една относително завършена система от миросгледни идеи. Тези миросгледни идеи са методологически ориентирани в бъдещото битие на учениците като граждани на социалистическото общество.

От друга страна, знанията за основните миросгледни идеи са неразделна част и от знанията за българското минало, основа на неговата научна интерпретация. Осъзнаването на единството на националното и световното историческо развитие едва ли е мислимо без използване на историко-материалистическите миросгледни идеи за разбиране и обяснение на историческото развитие на българския народ. Наблягането само върху специфичните проблеми на отделните епохи в живота на българския народ и българската държава без разкриването на ония общи закономерности, които са свойствени за развитието и на други или на всички народи при близки исторически условия, би могло да доведе до деформации на историческото

⁶² Тези възможности са експериментално доказани в книгата на Пунский, В. О. Формирование у школьников понимания закономерности исторического процесса. Из опыта по изучению курса новой истории в 8-ом классе. М., 1972.

съзнание или до празнини, които биха навредили на комунистическата идейна насоченост на личността, биха подхранили идеи, чужди на тази насоченост. Тези деформации се проявяват в отстъплението от основните принципи на марксистко-ленинското обществознание, от научността и партийността на историческото познание.

Давайки си сметка за миогледното съдържание на курса по родна история, смятаме, че първото методическо условие в работата на учителя за формиране на научния светоглед на учениците в процеса на обучението е да се определи системата от миогледни идеи, достъпни за овладяване и използване.

Пристъпвайки към определянето на системата от миогледни идеи и експерименталното доказване на възможността за тяхното разкриване, научната формулировка и използването им при изучаване на българската история през епохата на феодализма и при зараждането и утвърждаването на капиталистическата общественно-икономическа формация до края на XIX в., би трябвало да се имат предвид няколко фактора и обстоятелства.

Определящо значение при разкриването на обхвата на усвояваните миогледни идеи има конкретното съдържание на програмния материал. Българското историческо развитие през посочените епохи потвърждава както действието на общите закономерности, така и проявлението на специфичните национални особености. Българската марксистка историография научно-обосновано доказва проектирането на особеностите върху фона на общите закономерности на развитието на човечеството⁶¹. Учебникът по българска история до 1981 г. въпреки някои недостатъци от научно-педагогическо естество, общо взето, реализира високото научнометодологическо равнище на българската историография. Учебниците по българска история утвърждават марксистко-ленинския подход към общественно-икономическото развитие. Той е защитен с нови историко-познавателни аргументи в новия учебник по история на България за единните училища. Учебникът съдържа достатъчно конкретен материал за основа на теоретични заключения във връзка с проявата на общите исторически закономерности.

Важно и особено съществено значение при обмисляне на достъпната за усвояване система от миогледни идеи при изучаването на родната история е миогледното равнище на учениците, получено в предходните етапи на историческото образование чрез изучаването на общата история. Структурата на историческото образование у нас се изгражда върху основните методологически принципи на марксистката историческа наука. Цялото учебно съдържание доказва закономерния и прогресивен ход на общественото развитие от най-дълбока древност до наши дни. Учениците имат възможност от учебниците и под ръководството на учителите да овладеят част от историческите понятия и да усвоят научните формулировки на някои основни обществени закони.

Пристъпвайки към нашето изследване, ние установихме, че учениците имат оформена нагласа за теоретични обобщения на историческия процес. Те са разбрали определени научни формулировки, отразяващи действието на някои закономерности.

От посочените по-горе фактори — съдържание на материала, равнище на овладяване на теоретичните знания, познавателни възможности на учениците, ние се насочихме към ония миогледни идеи, които според нас разкриват в

⁶¹ Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1972; Първи конгрес на БИД. Т. 1. С., 1972; България от древността до наши дни. Т. 1. С., 1978; Т. 2. С., 1979; България 1300. Институции и държавна традиция. С., 1981.

най-висока степен диалектикоматериалистическия възглед и подход към историческия процес, имат относително пълна конкретно-историческа аргументация в учебника и учебната програма, разкриват възможности за оперативно използване на получените знания при изучаване на нов учебен материал. В разработката на работната хипотеза приехме тезата, че системният курс по българска история дава възможности за сравнително пълно овладяване и използване на следните водещи идеи:

— развитието на производителните сили е основна причина за прогресивното развитие на обществото, за смяната на общественно-икономическите формации;

— народните маси са истинските творци на историята; историческите личности съдействат за общественния процес тогава, когато техните действия съвпадат с обективните исторически потребности;

— историческата база на обществото има определящо значение за развитие на идеите и културното творчество. Идеите утвърждават базата, която ги е породила.

Определянето на основните мирогледни идеи и ориентирането на учебно-възпитателния процес към тяхното разкриване не бива да създават впечатление за насочване на обучението по история към теоретични заключения за сметка на вникването и осмислянето на отделните исторически факти⁶⁴. Овладяването на мирогледните идеи изисква равновесие между теорията и фактите в обучението. Откриването на историческите закономерности и тяхното използване при обясняването на историческите факти не бива да води до грубо схематизиране и социологизиране на обучението. Максималното използване на богатството на конкретния исторически факт, съобразено с логиката на националното ни историческо развитие — това са едни от основните и задължителни ръководни начала при овладяването на мирогледните знания в училище при изучаване на родната история. Методиката на преподаването трябва да се опира на една оптимална при дадени педагогически условия конкретизация. Запознаването с конкретните събития в тяхната взаимна връзка трябва да води до разбиране на обобщаващите изводи за закономерностите на историческото развитие на българския народ.

Сред определящите методически условия за овладяване на мирогледните идеи ние поставяме широката и конкретна обосновка на теоретическите изводи. Натрупването на необходимите факти, точното въвеждане на теоретичен материал трябва да бъдат своеобразна „методическа норма“ за учителя по история, който се стреми да формира научния светоглед на своите ученици.

Ние смятаме, че работата за изграждането на диалектикоматериалистически светоглед за общественото развитие чрез изучаване на родната история изисква специални грижи за познавателната активност и самостоятелността на учениците. Основните мирогледни идеи могат да се превърнат в част от историческото съзнание на учениците при условие, че учителят се стреми към създаването на такава обстановка в урока, която да съдействува най-пълно за разгръщането на познавателната му активност. Към познатите средства за стимулиране на мисловната самостоятелност при формирането на светогледа ефективна роля играят разкриването на борбата на идеите в науката,

⁶⁴ За същността на историческия факт вж. Шопов, Й., Г. Георгиев. Методика на обучението по история. . . , 72—106.

разглеждането на различните концепции⁶⁵. Един поглед върху българската историография ни убеждава, че в основата на научните дискусии най-често лежат методологически, мирогледни проблеми⁶⁶. Съпричастието на учениците, изучаващи системно българската история, към идеологическите проблеми задълбочава тяхното историческо познание, интензифицира учебния процес, засилва творческия характер на обучението. Творчеството на учениците в урока е изключително благоприятно психологическо и познавателно условие за възприемането и осъзнаването на мирогледните идеи като непосредствена страна на научната интерпретация на историческите факти. Поради това създаването на проблемни ситуации в урока, дискусиите върху проблеми с мирогледен характер разширяват възможностите на учителя за ефективно мирогледно въздействие и формиране на учениците.

Така се издига творческото равнище на излагането на историческите знания, учениците се приобщават към сложния процес на развитието на историческата наука. Раждането на научните истини в резултат на борбата на идеи, концепции, възгледи потвърждава пред учениците верността на марксистко-ленинския подход към историческия процес.

Важно средство за усвояване на мирогледните идеи е решаването на познавателни задачи с мирогледно-познавателен характер. Тук особено значение придобиват различните форми на доказателство⁶⁷. Решаващо значение имат доказателствата, изискващи самостоятелно дирене на аргументи за обосноваване на определена мирогледна теза. Например: „Докажете, че през първата половина на IX в. в България се утвърждава феодализмът“, „Докажете, че същността на възрожденската епоха е преходът от феодализъм към капитализъм в българските земи“, „Докажете прогресивната роля на българската буржоазия в епохата на националноосвободителното движение“, „Докажете буржоазнодемократичната природа на идеологията на В. Левски“ и т. н. В процеса на доказателствата се създават условия за прилагане на усвоените мирогледни знания при обяснението и оценката на нови, неизвестни на учениците исторически факти от българското минало. Използват се знанията за характерните белези на феодалния строй, за закономерностите на буржоазните революции, за ролята на класите и класовата борба в обществения прогрес, за взаимодействието между идеите и икономическата база, което ги поражда, и пр.

Но формирането на мирогледа при изучаването на родната история в училище не се свежда само до „разпознаване“ на мирогледните идеи и концепции. Като завършващ курс на историческото образование то изисква и дава възможност за научното формиране и определяне на посочените основни закони на общественото развитие наред с доказването на тяхното действие в исторически живот на българския народ. Учениците могат да се убедят в универсалността на най-общите социални закони, а заедно с това „да наблюдават“ различните исторически възможности и варианти на тяхното проявление.

Откриването на мирогледната същност на историческите знания е сложна теоретична дейност. Тя не се възприема лесно от учениците, а още по-трудно се изработва уменията да се открива действието на социалноисторическите закони. В процеса на тази познавателна и идейно-възпитателна дейност те се нуждаят от методологически знания, т. е. от знания за методите на научното

⁶⁵ Ягодкин, В. Н. Об органическом единстве... , с. 33.

⁶⁶ Например сред тях са: каква е същността на богомилството; кои са границите на Българското възраждане; кои са ръководните сили в националнодемократическата революция; каква е ролята на църковните и революционните дейци в нея и пр.

⁶⁷ Основные пути формирования коммунистического мировоззрения... , с. 69.

историческо познание. Сред придобитите от учениците умения и навици за историческото познание особено значение имат „онези, които се отнасят до развитието на историко-мирогледното мислене на учениците и до тяхното идеологическо социализиране“⁶⁸.

При методическата организация на учебно-възпитателния процес за усвояване на мирогледните идеи особено важна е онази страна от работата, която се осъществява във всеки отделен урок. На първо място това е запознаването на учениците с основните теоретични и методологични принципи на историческата наука, които стоят в основата на идеологическото въздействие на историята. Това са „редица операции, свързани с методите на работа. . . и с приложение на теоретическите и методологическите понятия при анализиране на историческите факти“⁶⁹.

Естествено и логично е да предположим, че при изучаването на отделните курсове на общата история (стара, средновековна, нова и най-нова) според психическите и интелектуалните особености на отделните възрасти у учениците се оформя определен методологически подход при определянето на типичните ситуации: оценка на въстания, социални движения и революции, идейни течения, личности, състоящие на обществото и пр. Но практиката показва, че трайното затвърждаване на методологическите умения може да се осъществи само върху основата на многократното повторение и възпроизвеждането на последователността на действията от учениците. Тази психологическа особеност на формирането на уменията и навиците, както и обстоятелството, че в изучаването на българската история се извършва своеобразно повторение на изучени вече основни етапи в общочовешката история, налагат учениците да получават информация за методологическите похвати. Тази информация трябва да се дава в съответствие с характера на изучавания материал. Тук имаме предвид методологическите знания за определяне етапа на развитие на обществото, идеите и идейните течения, културните прояви, социалните движения, историческите личности.

Към знанията за методите и принципите на историческата наука прибавяме и теоретичните знания за същността на избраните мирогледни идеи в съответните научни определения. Комплексът от тези знания съдействува за интензифициране и оптимизиране на учебния процес по история, подпомага съзнателното реализиране на диалектикоматериалистическия подход на учениците към историческото развитие на българския народ.

Междупредметните и вътрешнопредметните (между отделните исторически курсове) връзки също заемат съществено място сред условията за усвояване на мирогледни идеи. Актуализирането и включването на знания от други научни области или исторически курсове при овладяването на мирогледните знания подпомага пряко усвояването на мирогледните понятия и идеи. По този начин се създава една по-цялостна социална картина на света в условията на обучението в училище. Учениците се насочват към осъзнаването на единството на общественото развитие, на взаимните връзки и обусловеността на историческите явления. Така междудисциплинния подход се превръща в средство и път за мирогледно формиране на личността.

В научната литература се налага схващането за многостранно проявление на междупредметните и вътрешнопредметните или циклови връзки. Тези връзки са част от съдържанието на училищното образование и имат силно изразена възпитателна функция. Обединяването и координирането на съдържанието на учебните предмети е основа на научния светоглед.

⁶⁸ Шопов, Й. Уроците-упражнения по история. С., 1979, с. 4.

⁶⁹ Пак там, с. 5.

С оглед формирането на светогледа връзките между историята и другите учебни дисциплини се проявяват по различни начини. Характерна и най-често срещана е тяхната реализация на равнището на общите исторически факти (робски въстания, антифеодални въстания, буржоазни революции, социалистически революции и пр.). Но в осъществяването на възпитаващата роля на обучението по история особено актуална и значима е втората линия: свързването на знанията с общите мирогледни идеи и категории.

Мирогледните идеи, произлизащи от учебното съдържание по история на България в Х—ХІ (ІХ—Х) кл., могат да бъдат основа за решаване на познавателни задачи, водещи до убеждението за единството на световния исторически процес, за необходимостта от диалектикоматериалистически подход в интерпретацията на миналото като най-верен и обоснован път към научните исторически истини.

Курсът и обучението по българска история дават възможност за интегриране на знанията по отделни въпроси със старата, средновековната, новата и най-новата обща история, с историята на Русия и СССР, с обществознанието и литературната история, с географията.

Важна роля в мирогледното възпитание има изучаването на произведения или откъси от произведения на класиците на марксизма-ленинизма. Редица публикации в нашата⁷⁰ и в съветската методическа литература⁷¹ насочват учителите към използването на произведения (или откъси от тях) на К. Маркс, Ф. Енгелс, В. И. Ленин, Г. Димитров в обучението.

Тясното обвързване на работата с произведенията на класиците на марксистко-ленинското учение с усвояването на мирогледните знания дава възможност за комплексно идейно-възпитателно въздействие върху учениците. Макар учебният материал по обща история да предлага по-голямо разнообразие в тази насока, системният курс по българска история особено в периода ХІХ—ХХ в. открива пред учителя различни варианти за целенасочено използване на отделни произведения в учебния процес. Например запознаването с оценките на Д. Благоев за обществено-политически явления в България в първите десетилетия след Освобождението приобщава учениците към неговото диалектикоматериалистическо разбиране за същността на промените в националното развитие през този период. Съпадането на тези оценки с интерпретацията на историческата наука в много отношения не само засилва доверието на младежта в изводите на Д. Благоев, но допринася за овладяването на теоретичната същност на учебното съдържание и по този начин прибавя съществена брънка в техния светоглед. Разбира се, научният анализ на редица исторически явления в периода на българското средновековие и на новото време предлага различни варианти за запознаване на учениците с историкоматериалистическия подход на К. Маркс и Ф. Енгелс, на В. И. Ленин към миналото, при което се разкрива успешно единството на общата и националната история.

⁷⁰ Станчева, Зл., Г. Георгиев. Методически аспекти на работата с печатни текстове при обучението по история. — История и основи на комунизма, 1975 № 6; Георгиев, Г. Звуковите илюстрации при обучението по история. — История и основи на комунизма, 1966, № 2; Гласът на Г. Димитров в часовете по история. — История и основи на комунизма, 1962, № 2; Даков, Т., М. Маринов. Маркс, Енгелс, Ленин в обучението по история. С., 1973.

⁷¹ Рахманова, И. П. Изучение в школе жизни и деятельности К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1977; Кинкулькин, А. Т. Опыт работы школы по изучению ленинского идейного наследия. — Советская педагогика, 1975, № 12; Организация и методика изучения произведений В. И. Ленина. — Преподавание истории в школе, 1975, № 2; Изучение в средней школе произведений В. И. Ленина. М., 1975; Изучаване на Лениновите идеи в уроците по история и основи на комунизма. — Теория и практика на обучението по история, кн. 2, 1977; Боголюбов, Л. Н. Раскрытие роли В. И. Ленина как вождя мирового пролетариата. — Преподавание истории в школе, 1969, № 6.

Ориентирайки се към разкриването на основните методически насоки в работата за овладяване на мирогледните идеи в процеса на обучението по история, не бива да забравяме, че учителят има ръководна и определяща роля в реализацията на идейно-възпитателния потенциал на историческите знания. Комунистическата партийност и идейността на учителя, усвояването на марксизма-ленинизма в съчетание с доброто познаване на материала, който преподава, и със съвременната теория на обучението по история — това е най-обобщеното определение на условията за изграждането на основите на научния светоглед на учениците за историческото развитие. Тази цел за възпитаващото обучение е немислима без обогатяване на научната, идейно-политическата и методическата подготовка на учителя по история. Без ръководната роля на учителя е трудно постигането на такава организация на учебно-възпитателната работа, която да подпомогне учениците в усвояването на мирогледното съдържание на историческите знания, давани чрез учебния процес.

5. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ И ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ, СМЯНА НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ ФОРМАЦИИ

След определянето на основните мирогледни идеи трябва да се посочат онези теми и методически единици, чието учебно съдържание дава най-добри възможности за осмислянето на съответните идеи.

Законът за диалектически противоречивото взаимодействие на производителните сили и формираните на тяхна основа производствени отношения отразява материалните условия за обществения прогрес, осъществяван като смяна на обществените формации. Неговото теоретико-методологическо значение за историческото познание му отрежда първостепенно място и в методиката на организация на учебния процес.

В уводната част, посветена на „Възникването и развитието на родовообщинния строй в българските земи“, съсредоточаваме вниманието на учениците върху най-продължителната в развитието на човешкото общество формация — родовообщинната. Така върху основата на предходните знания могат да бъдат систематизирани основните критерии за характеристиката на обществените формации: състоянието и взаимодействието на производителните сили и производствените отношения. Тези две понятия влизат в историческия речник на учениците още при изучаване на буржоазните революции.

Но наблюденията и проверката показаха, че само отделни ученици могат да посочат, и то несистемно, отделните елементи на производителните сили (например: „оръдията на труда“, „хората със своя труд“) и най-общо да характеризират производствените отношения (обикновено определени като „отношението между експлоатирани и експлоататори“). Това наложи след беседата върху характерните белези на производителните сили и производствените отношения учителят да даде техните научни определения⁷² на

⁷² „Производителните сили — средствата за производство и хората със своя производствен опит и трудови навици — изразяват отношението на хората към предметите и силите на природата, използване на производството на необходимите материални блага“. . . „Производствените отношения — това е понятие на марксистко-ленинската наука за обществото, което отразява съществуващите във всяко общество обективни, материални, независещи от съзнанието на хората отношения, които са създават в процеса на производството, размяната и разпределението на материалните блага“ — Вж. Философски речник. С., 1968, с. 441, 387.

учениците. Обръща се внимание, че тези понятия имат реални съответствия в общественно-икономическото развитие на човечеството, на отделните народи. Тези две понятия са инструмент на историческата наука, чрез който може да се проникне в най-дълбоката същност на историческия процес, до неговото научно обяснение и до научната интерпретация на историческите факти. Оформят се следните заключения: „Производителните сили и производствените отношения са свързани помежду си в закономерна връзка. Във всяко общество намираме определени производствени отношения, които са свързани с определена степен на развитие на производителните сили“. Взаимодействието между тях се проявява в закона за съответствието на производствените отношения на характера на производителните сили. Този закон е отрит от К. Маркс. Производителните сили са определящият, най-революционният и подвижен елемент на производството, докато производствените отношения са по-устойчив елемент. В известен период от развитието на обществото възниква противоречие между новите производителни сили и остарелите производствени отношения. Рано или късно производствените отношения влизат в съответствие с производителните сили. В обществата, разделени на антагонистични класи, противоречието между порасналите производителни сили и старите производствени отношения винаги води до конфликт, който се разрешава чрез социална революция.

В учебната тетрадка се записват елементите на производителните сили и производствените отношения и основната формулировка на закона за тяхното взаимодействие. По този начин знанията за това взаимодействие, формирани на базата на обучението по стара, средновековна, нова и най-нова обща история, получават своя теоретичен израз. В обяснението и интерпретацията на историческите факти от предстоящия за изучаване курс по родна история учениците могат да използват теоретични формулировки. Теоретичното обобщение отговаря на познавателните възможности на учениците.

Това се потвърждава при изучаването на праисторическата и античната епоха в българските земи. Информацията на учителя за неолита, мезолита и енеолита се групира около три основни акцента: развитие на оръдията на труда, обществена организация и духовна култура. Обработката на тази информация се извършва със следната познавателна задача: „Като имате предвид измененията в развитието на производителните сили, покажете отражението им върху производствените отношения.“

Учениците умело използват полученото научно определение на понятията в началото на урока и под ръководството на учителя „откриват“ съответствието между равнището на производителните сили и производствените отношения. Те подчертават укрепващата сила на човека във взаимодействието с природната среда. Сочат, че усъвършенствването на средствата за производство и развитието на общественото разделение на труда водят до промени в обществената организация на обществото — преход към патриархат и наенки на разложение на родовата община.

Този начин на работа чрез търсене на доказателства за съответствието между равнището на материалните производителни сили на обществото и производствените отношения може да продължи и при разглеждането на бронзовата епоха. Уместно е в този урок да се даде допълнителна информация за високоразвитата култура в българските земи — например за археологическите находки във Варненския некропол⁷³. Тези допълнителни сведения внасят нов нюанс в основната познавателна задача — връзката

⁷³ В новите учебници тази информация е включена в текста на учебната единица.

между производителните сили, обществената организация и развитието на културата.

При днешното състояние на българската историография за културната и политическата история на траките учебният материал по тази тема дава разнообразни научни концепции. Тук учителят разполага с доста богати възможности (в рамките на учебното време), за да разкрие диалектичката връзка между развитието на материалните производителни сили на тракийското общество, неговата политическа и социална структура и богатата духовна култура. Ясно очертаното взаимодействие между производителните сили и производствените отношения позволява да бъде решена следната задача за доказателство: „Докажете, че развитието на производителните сили в тракийското общество обуславя разложението на родовообщинния строй и формирането на робовладелските отношения“. Тази задача задължава учениците да подберат нужните факти и да обосноват социалната диференциация на обществото като резултат от обективните изменения в материалния живот. Достига се до извода, че социално-политическата еволюция на древните траки е потвърждение на разглеждания обществен закон. След беседа, в която се осъвременяват най-типичните социално-политически белези на древна Гърция в античната епоха, се прави заключение на единството на най-общите закономерности в историческото развитие на народите на Балканския полуостров през тази епоха. Към този извод учениците се връщат в заключителната работа по темата след разглеждането на тракийската култура. Учителят подчертава, че историческата наука открива редица специфични за траките социално-политически явления, специфични белези на културното им творчество, както и влиянието им върху гръцката култура, но това не отменя действието на общите исторически закони.

Посочените в учебника исторически факти за процесите и явленията в периода на късната античност и разположението на робовладелския строй в българските земи са основа за съсредоточаване на учебната работа по тази тема върху характеристиката на робовладелската формация и белезите на прехода към нови производствени отношения, типични за феодалното общество. Опирайки се на старите знания и на систематизираните нови историко-теоретични положения, привличаме вниманието на учениците към характеризирането на материално-техническата база на обществото и неговата социално-икономическа структура в периода на разцвета, а след това — на упадъка на робовладелската формация. Това правим с въпроса: „Кои исторически факти показват елементите на разложение на римския робовладелски строй в балканските територии на империята?“ Възраждането на свободната селска община, преходът към колоната наред с новия етнико-културен приток са аргументи, чрез които опитният учител насочва учениците към възприемането на новите прогресивни изменения. В заключителната част на урока намира място следното доказателство: „Като имате предвид икономическото и социалното развитие на народите, населявали българските земи от праисторическата епоха до IV в. от н. е., докажете, че това развитие се осъществява по прогресивна линия!“ Тръгвайки от техническата революция през първобитнообщинния строй, обобщавайки знанията на учениците за еволюцията на материалните производителни сили, учителят достига до систематизация на един достъпен минимум от мирогледни знания за най-дълбоките причини на обществения прогрес. Пристъпвайки към изучаването на българската история в епохата на феодализма, учениците използват тези знания като база за научен анализ на новите исторически явления.

Многообразното идейно-образователно въздействие върху научното съзнание на учениците на темата „Славяни и прабългари“ позволява да се

направи още една крачка към овладяването на разглежданата мирогледна идея. След различните схващания за историческото битие на двата народа до образуването на българската държава ние акцентираме на изводите, които разкриват обществено-икономическите предпоставки в славянското общество за появата на държавна организация. Този акцент на темата се реализира в проследяване на промените в обществено-политическата организация на славяните. Овладяването на историческата информация и нейната обработка става чрез разглеждането на откъси от „История на войните“ от Прокопий⁷⁴ и от „Стратегикона“ на Псевдомаврикий⁷⁵, дадени за работа на всеки ученик. Дейността на учениците се съсредоточва главно около проблема за определянето на етапа на общественото развитие на славяните и характера на тяхната обществена организация през V—VI в.

За пръв път в този урок даваме на учениците своеобразен модел на работа за определяне състоянието на обществото, който включва: 1. Състоянието на производителните сили; 2. Формата на собственост; 3. Отношенията между обществените групи. От тези показатели учениците заключават: началото на славянските нападения на Балканския полуостров съвпада с разложението на робовладелския строй; земеделието и скотовъдството били техен основен поминък, което показва, че те водели уседнал начин на живот; важно място в живота на славяните заемали военните набези и в продължение на един век те нападат Византийската империя. Общинната собственост заема основно място в славянското общество, но изворите дават основание да се говори за началото на имуществено и социално разделение. Характерна за славяните е „военната демокрация“, свойствена и на други народи в епохата на великото преселение на народите. Тук даваме и научното определение на тази форма на обществена организация⁷⁶.

Икономическите и обществените промени в славянското общество след заселването на славяните на Балканския полуостров се проследяват по откъси от документи за славянските нападения през 597⁷⁷, 620⁷⁸, 622 г.⁷⁹ Получената информация се обработва чрез задачата: „Направете сравнение между производителните сили в славянското общество през V и VII в. и тяхното отражение върху обществените отношения. С аргументи от разгледаните документи докажете: 1) По-високото им равнище през VII в.; 2) Задълбочаването на социалните различия; 3) Посочете белезите на военно-племенната организация и нейната същност“. Учениците откриват по-високото равнище на производителните сили в развитието на военната техника, в усъвършенстването на военната тактика. Отбелязват, че военната организация е косвено свидетелство за задълбоченото поляризиране на социалните класи в славянското общество. Сред главните белези на военно-племенната организация се откроява публичната власт на племенния вожд. По евристичен път под ръководството на учителя се заключава, че това е непосредствен преход към държавата.

При разглеждането на ранната политическа история на прабългарите, на тяхното социално-икономическо и културно развитие под непосредственото ръководство на учителя се подчертават ония белези на политическа организация и културни достижения, които свидетелствуват за процеса на социалното разделение — следствие на материалните възможности на

⁷⁴ Христоматия по история на България. С., 1965, 56—57.

⁷⁵ Пак там, 66—67.

⁷⁶ Философски речник. . . , с. 84.

⁷⁷ Христоматия по история на България. С., 1965, 80—81.

⁷⁸ Пак там, с. 83.

⁷⁹ Пак там, с. 84.

обществото. Напредналите държавнообразователни процеси се аргументират с наличието на обособена публична власт — обединител на прабългарските племена и организатор на тяхната съпротива срещу външния натиск, с монотеистичния култ, със своеобразната еманация на ханската власт и др.

Проблемът за създаването на българската държава несъмнено се откроява със своите идейно-образователни задачи в целия курс на обучението по родна история. Научното схващане за образуването на българската държава има два основни аспекта: славяно-българската държава се разглежда като закономерен резултат от вътрешното социално-икономическо развитие на славяните и прабългарите, образуването на държавата е ускорено от общата борба срещу Византия: двата народа сплотяват силите си за противодействие срещу империята, поставяйки по този начин началото и на етническото си обединение.

Тази концепция има подчертан мирогледен характер. Марксисткото схващане за държавата разглежда нейното възникване като естествен исторически процес, основан на социалната диференциация на обществото вследствие на неговото икономическо развитие. Външните фактори могат да ускорят или да забавят този процес.

В курса по българска история има възможност да се докаже единството на историческия феномен и общата закономерност, отразена в научната постановка за възникването на държавата. Мирогледно значение има интерпретацията на отношенията между славяни и прабългари в момента на образуването на държавата. В работата си по овладяването на тези мирогледни знания учителят е улеснен от научната литература по тези въпроси⁸⁰.

За овладяване мирогледното съдържание на темата предлагаме за разискване следните въпроси: 1. Защо стана възможно образуването на първата нова държава на Балканите — българската, през VII в.? 2. Определете нейния характер, като имате предвид степента на социално-икономическото развитие на славяните и прабългарите в момента на образуването на държавата и взаимоотношенията между двата етноса. В друг вариант задачите могат да бъдат поставени във формата на доказателства: 1. Докажете, че образуването на българската държава е закономерен исторически явление. Разграничете закономерностите от случайните причини за този акт! 2. Докажете, че това е раннофеодална, съюзна държава!

При така поставените задачи въвеждането в темата изисква актуализирането на ученическите знания върху теорията на държавата и систематизирането на историческите факти за състоянието на славянското и прабългарското общество през VI—VII в. Набляга се върху вътрешните и външните функции на познатите държавни образувания в античността и средновековието. Така се формулира научното определение за държавата: политическа организация на икономически господстващата класа, имаща за цел да пази съществуващия ред и да потиска съпротивата на другите класи⁸¹. Държавата в класовоантагонистичното общество има две основни функции: вътрешна — да потиска експлоататорските маси, и външна — да разширява източниците за обогатяване на господстващите класи. Познавайки се на известните им факти, учениците доказват, че през VII в. славяните са на прага на държавната организация. В това доказателство те използват и усвоения теоретичен материал за зависимостта на производствените отношения от

⁸⁰ История на България. Т. 2. С., 1981; Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981.

⁸¹ Философски речник. . . , с. 146.

производителните сили. Отговорите на учениците показват, че те успешно използват понятията „производителни сили“ и „производствени отношения, както и закона за тяхното съответствие. Ученикът Д. А. например отбелязва, че „родовият строй у славяните през V—VI в. се намира в разложение. Производителните сили са на относително високо равнище, но в сравнение с Византия те са изостанали. Родовата аристокрация започва да се разлага, но все още се запазвали нейните основни белези: народно събрание, общинно владение на земята.“ Оценявайки значението на славянското заселване върху Балканския полуостров, ученикът Ц. М. подчертава, че „то има световно-историческо значение. Променя се съставът на населението, появяват се нови народи, възражда се селската община, което ускорява прехода към феодалния строй. Запазва се византийската култура. Влиянието на феодализиращото се византийско общество върху производителните сили на славянското общество води до съществени промени в производствените отношения. Усъвършенствването на военната техника е белег за усъвършенствването на производителните сили. Започва съсредоточаване на големи количества земи в ръцете на племенната аристокрация, което показва, че се оформят две социални класи с противоположни интереси. Възниква необходимост от държавна власт.“

Характеризирайки общественоекономическото развитие на прабългарите през VI—VII в., М. Н. казва: „Прабългарите се намират на степен на разложение на военната демокрация. Във Велика България се създава постоянна наследствена власт. Племенната организация на прабългарите стои много близко до държавата.“

Под ръководството на учителя се достига до заключението, че през VII в. славяни и прабългари се намират непосредствено пред държавна организация, като държавнообразователните процеси са малко по-напреднали у прабългарите.

Основни извори за историческата информация в урока са двата документални откъса от „Хронология“ на Теофан Исповедник (VIII—IX в.) и от „Кратка история“ на патриарх Никифор, дадени на учениците от учителя. Като съобщава двете алтернативни тези в историографията за характера на държавата (1. създаването на държавата е резултат от налагането на господството на прабългари и 2. славяните и прабългарите образуват съюзна държава), учителят поставя задачата за определяне характера на държавата въз основа на посочените по-горе показатели. Като се изключва преднамереното внушение, чрез коментара на изворите в умело ръководена от учителя беседа учениците с интерес съпоставят данните от документите. Те доказват съюзния характер на държавата, като използват следните аргументи: 1. Прабългарите поверили пазенето на границите на славяните, следователно не е вярно твърдението на византийските хронисти, че прабългарите покорили славяните, тъй като те имали доверие в тях. 2. Не е логично прабългарският вожд и неговите приближени да не са си давали сметка за вътрешната опасност за тяхната власт пред лицето на такъв силен противник като Византия, затова те са установили със славяните съюзни отношения.

Допълвайки отговорите, учителят подкрепя това гледище, като обръща внимание на пристрастието на византийските хронисти и подчертава, че прабългарите поемат военното ръководство на държавата поради по-развитата си военна организация. Славяните запазват племенното си самоуправление.

В заключителната част на урока насочваме учениците към разграничаването на закономерностите от случайните причини за образуването на българската държава. При целенасочената работа по време на урока за учениците не представлява сериозна трудност да достигнат до заключението,

че вътрешното развитие на славянското и прабългарското общество води до създаване на държавна организация. Външната опасност за двата народа от страна на Византия налага тяхното съюзяване за общо противодействие на могъщата империя. Външната опасност ускорява образуването на държавата, но от гледна точка на историческия процес обединяването поради нея е случайно, незакономерно. Към това учениците сполучливо допълват и обстоятелството, че младата държава е била ръководена от способни държавници и военачалници като Аспарух, а след него — Тервел, постигнал политическо признаване на българската държава.

При проверката на тези знания в следващия урок ученичката И. П. дава следния отговор на въпроса за предпоставките за образуване на българската държава: „В 681 г. Византия признава държавата на прабългари и славяни. Причините за образуването на държавата произхождат от историческия процес на развитие на славяни и прабългари. През VI—VII в. в славянските племена се наблюдава значително развитие на производителните сили. То обуславя по-голямото имуществено разслоение между оформилите се социални групи на едрите земевладелци и дребните собственици. Държавата става необходима исторически, за да укрепи властта на богатите. Прабългарите в момента на засилването си имат наследствена власт, те пренасят едни по-развити държавнотворчески традиции, затова са водещи в славяно-българската държава. Пред опасността от Византия славяни и прабългари се съюзяват, като славяните запазват своето племенно самоуправление. Следователно основните причини за образуване на държавата са: вътрешните, които се съдържат в развитието на славянското и прабългарското общество, 2. външна причина — необходимостта от обща борба срещу Византия. Тази причина е случайна за историята.“

На втория въпрос И. П. отговаря по следния начин: „В новообразуваната държава славяните поемат охраната на границите. Те запазили племенното си самоуправление. Правобългарите поели военното и административното ръководство. Тези факти показват, че те са се съюзили. Имат обща войска, обща столица.“

Тези първи стъпки за осъзнаване на разглежданата миروгледна идея показват ефективността на познавателната дейност, насочена към дедуктивното откриване на закона за взаимодействието и съответствието между производителните сили и производствените отношения. Видимите резултати от прилаганата методическа организация се проявяват в интереса на учениците към теоретичните изводи от историческия процес, в създаването на атмосфера, стимулираща тяхната познавателна работа в урока.

Темата „Утвърждаване на феодалните отношения в българската държава“ по своята формулировка ориентира работата на учителя и учениците към теоретични миروгледни заключения⁸². Учебният материал се отличава с богатото си мирогледно съдържание. Тук учителят може да работи в няколко мирогледни направления: 1) да се намерят нови доказателства за проявлението на закона за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения; 2) да се разкрие върху богатата конкретно-историческа основа действието на закона за взаимодействието между базата и надстройката; 3) да се покаже ролята на личността⁸³ в светлината на марксистката философия на историята.

⁸² Отсъствието на тази формулировка в последното издание на учебника по история на България не променя по същество мирогледните насоки в разработката на темата.

⁸³ Трябва да подчертаем, че с това не се изчерпва възпитателният потенциал на това учебно съдържание. Политическото укрепване, териториалното разширение на държавата дават много материал за патриотичното възпитание. Макар да не е част от нашата изследователска задача, то е неотделима част от работата на учителя.

След характеристиката на българското стопанство през VIII и началото на IX в. учениците получават задачата да направят характеристика на производствените отношения. Работата показва, че припомнянето на указанията да се определи формата на собственост, формите на разпределение и експлоатация, социалните групи и класи е необходимо за активизирането на учениците. Освен че овладяват по-трайно модела за оценката на характера на производствените отношения, учениците усъвършенствуват уменията си да прилагат този модел при разкриването на същността на обществените отношения. На тази основа става възможна и по-цялостната оценка на Крумовото законодателство.

В преговорно-обобщителния урок „България през VIII—IX в.“ работата за усвояване и използване на разглежданата мирогледна идея получава нова форма. Ръководени от учителя, учениците установяват, че всяко научно историческо изследване на определени исторически периоди, епохи започва от изучаване на икономическото равнище на обществото. Въпросът „От какви критерии се тръгва при определяне етапа на развитие на обществото“ насочва учениците към необходимостта от характеристика на производителните сили и производствените отношения. Припомнянето на същността на тези понятия и техните научни определения е необходимо, за да бъде решена следващата задача: „Докажете, че в България през VIII—IX в. се развива феодалната формация“. След характеристиката на основните средства за производство, производителните сили, формата на собственост, размяната, експлоатацията, социално-класовия строеж на българското общество учениците установяват, че това е ранен етап на утвърждаването на феодалната формация.

Макар в програмата да не се предвиждат обособени теми за развитие и разцвет на българския феодализъм, неговата характеристика е акцент на няколко теми. Степента на развитието на българския феодализъм и неговата оценка, направена въз основа на проследяването на взаимодействието между производителните сили и производствените отношения, е методологическа предпоставка за обяснението на редица явления в обществено-политическото развитие на средновековното българско общество. Между тях е изводът за силната централна власт през IX—X в., за обективните препятствия срещу централизаторските тенденции през XIII—XIV в., за възможностите за победа на антифеодалното въстание през XIII в., за успеха на османското завоевание и пр.

Относително добри възможности за мирогледни заключения във връзка с идеята за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения ни дават някои методически единици, включени в раздела „Българско възраждане“. Както е известно, най-общата концепция за същността на Българското възраждане е, че то е епоха на съзряване, подготовка и осъществяване на българската националнодемократична революция. У учениците трябва да се изгради схващането, че националноосвободителното движение е закономерно историческо явление, породено от вътрешното естествено обществено-икономическо развитие в българските земи, изразяващо се в разложение на османската феодална система и развитието на буржоазно-капиталистическите отношения в нейните недра⁶⁴ . . .

В урока „Обществено-икономическо развитие на българските земи през XVIII и първата половина на XIX в.“ се доказва идеята, че обществено-икономическите промени са основа на българската националнодемократична революция.

⁶⁴ Кратка история на България. С., 1981, с. 158.

Тук мирогледните знания на учениците за диалектическото взаимодействие на производителните сили и производствените отношения са изходно методологическо начало за достигане до научната оценка на историческите резултати от извършените икономически и социални промени. Основното удареие на научната информация в урока е зараждането на капиталистическите елементи в градското и селското стопанство в българските предели на Османската империя. Оформянето на буржоазията като нова прогресивна обществена сила в социалната структура на българското общество и нейната роля в националната революция е вторият основен идейно-образователен акцент. Постигането на ярка, конкретна и относително пълна картина на икономическите промени задължава учителя да насити информацията си с богат конкретно-исторически материал⁶⁵. Разкриването на тази картина на стопанския живот особено през първата половина на XIX в. е условие за оптималното теоретично осмисляне на историческия процес, на буржоазно-капиталистическата природа на тези икономически промени. Приложението на мирогледните знания при обяснението на този учебен материал се осъществява чрез две основни задачи към учениците: 1. Докажете, че през XVIII и началото на XIX в. в българското общество се зараждат производителните сили и производствените отношения на буржоазно-капиталистическата формация. Определете на тази основа характера на обществения преврат, който назрява в българското общество!

Няколко упражнения на учениците за разкриването на съдържанието на закона за съответствието между производителните сили и производствените отношения в предходните уроци е добра познавателна основа за тяхната правилна оценка на буржоазната социално-класова същност на промените в българските земи. Благоприятно обстоятелство е и сравнително най-пълният запас от мирогледни знания върху тази формация след нейното изучаване в системните курсове по нова и най-нова история. Така осъществяването на вътрешнопредметната връзка тук се оказва методическо условие за усвояване на този материал по българска история.

Ефективни са и следните два варианта за усвояване на разглежданата методична единица. При първия се актуализират знанията за особеностите на османския феодализъм. Подчертава се, че феодалните отношения остават господстващи почти до средата на XIX в. На този фон се припомнят материалните предпоставки за извършените в Западна Европа буржоазни революции (спираме се на Френската революция). Учениците уверено се аргументират чрез разкриването на състоянието на производителните сили и влиянието им върху обществените отношения в навечерието на революциите. При разискването на въпроса за движещите сили на революциите в Европа особено се подчертава прогресивната и ръководна роля на буржоазната класа, осъществяваща радикалните промени в обществото заедно с другите угнетени социални слоеве.

Чрез въпроса: „Как се отразява установяването на буржоазен правов ред върху развитието на производителните сили“, учениците се насочват към разкриване на промишления преврат в Англия и Франция (време, същност, последици). При съпоставката с Османската империя учениците лесно откриват разликата между икономическото и социалното развитие на западноевропейските народи и народите в Османската империя.

Отговорите на учениците показват, че при оценката на социалната природа на стопанските промени в българските земи те използват добре

⁶⁵ Генчев, Н. Българско възрождане. Записки и бележки по нова бълг. история. С., 1978, 78—92; Кратка история на България. . . , 158—163.

както знанията си за конкретните особености на манифактурното производство, така и теоретичните знания за производителните сили и производствените отношения. Те „откриват“ вярно наченките на буржоазно-капиталистически отношения в българските земи. Учениците установяват несъответствието между зараждащия се буржоазен начин на производство и господстващата османска феодална система, спъваща свободната инициатива и развитието на фабричното промишлено производство. Констатираят, че отсъствието на буржоазно законодателство е непреодолима пречка за прогреса на българското общество. Едновременно с това учениците установяват, че в това общество на национално и социално потисничество съзряват кълнове на дълбок социален преврат, чиято задача е да даде простор за развитието на материалните и духовните сили на българския народ.

Специално ударение учителят поставя върху мястото на зараждащата се буржоазия в зреещата националнодемократична революция. След дискусия върху съществуващите две тези за ролята на българската буржоазия (като цяло тя играе прогресивна роля в националноосвободителното движение — едрата буржоазия пречи за постигане на крайните цели на националната революция) се аргументира методически правилната концепция за ръководната роля на българската буржоазия в революцията. Доказателствата се подбират от учениците под ръководството на учителя: 1. Формирането на българската буржоазия подобно на западноевропейската е резултат от развитието на капиталистическите по природата си производителни сили, зреещи в ограничението от феодалните рамки българско общество; 2. Българската буржоазия е заинтересована обективно от ликвидирането на феодалните останки в Османската империя и затова тя играе активна роля в националнодемократичната революция. Подчертава се, че въпреки различията между отделните прослойки на буржоазията в отношението им към революционното движение (пояснява се, че това ще бъде установено по-късно) като цяло българската буржоазия се стреми към ликвидирането на османската феодално-деспотична система — обективна потребност на историческия прогрес.

Уменията на учениците да оценяват състоянието на обществото и етапа на неговото историческо развитие се потвърждава при проверката на знанията им преди урока „Зараждане на националноосвободителното движение“. Естественият акцент на тази тема е зараждането на националноосвободителната идеология, исторически феномен с важно мировгледно съдържание. Отговорът на въпроса: „Обяснете и аргументирайте характера на икономическите и социалните промени в българските земи през XVIII—XIX в.“, изисква наред със систематизирането на разгледаните вече промени и тяхното теоретично обяснение.

Една част от учениците доказват, че наченките на производителните сили на капиталистическата формация се зараждат в недра на разлагащото се османско общество, но съществуващите производствени отношения са пречка за тяхното развитие. Законът за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения обективно изисква замяната на феодалните с буржоазни обществени отношения като условие за прогреса на българското общество. Носител на прогреса е новата социална класа — буржоазията. В българските земи назрява буржоазнодемократична революция, която по форма е национална. От тази теоретична позиция се обясняват извършващите се промени в стопанската област.

Друга част от учениците вървят по индуктивен път: разкриване на конкретните промени в града и селото, след което се правят необходимите теоретични заключения.

Според нас особено важно е в случая да подчертаем, че независимо от пътя на мисловната дейност — дедуктивно или индуктивно — учениците се стремят към теоретично осмисляне на историческите процеси чрез използването на закона за взаимодействието на производителните сили и производствените отношения.

В темата „Начало на организирано национално-революционно движение“ използването на закона е необходимо, за да се обяснят предпоставките за навлизането на националноосвободителното движение в нов решителен етап. След разглеждането на основните положения на новия реформен акт на Османската държава след Кримската война — хатихумаюн⁸⁶, се изяснява, че опитът за въвеждане на буржоазни юридически норми в защита на частната собственост и за модернизирание на Османската империя не премахва на практика съществуващото противоречие между капиталистическите производствени сили и социалните пречки за тяхното развитие. Настъпилата стопанска и вътрешнополитическа криза в съчетание с влошеното международно положение на Османската империя стимулират революционните сили на укрепналата българска нация за извоюване на духовно и политическо освобождение. Подчертава се, че тази борба обективно е насочена към премахване на пречките за развитие на новите производствени сили и на новата буржоазна класа.

Към тази идея се връщаме отново при оценката на Руско-турската война 1877—1878 г., за да подчертаем радикалните социални изменения в освободените български земи, премахването на ограниченията за развитие на производителните сили чрез утвърждаване на нов, буржоазен правов ред.

Мирогледната идея за взаимодействието на производителните сили и производствените отношения и по-точно за тяхното съответствие като предпоставка за историческия прогрес на обществото актуализираме отново при оценката на Търновската конституция в методичната единица „Уредба на българската буржоазна държава“. На въпроса: „Какви исторически задачи стоят пред възстановената българска държава“, между другото учениците отговарят, че предстои да се изгради нова национална икономика. Тази задача се свързва със създаването на нова държавна организация и установяването на буржоазен правов ред. Изтъква се, че буржоазните юридически норми са необходими, за да осигурят развитието на капиталистическите производствени сили. На този проблематен фон се разглеждат същността и значението на конституцията.

След подробна информация върху съдържанието на Търновската конституция нейният характер се обсъжда по няколко критерия — чии социални интереси изразява и какви исторически потребности удовлетворява. Достига се до извода, че Търновската конституция удовлетворява обективната историческа потребност от ликвидиране на пречките за развитие на капитализма в българското общество. Като утвърждава капиталистическата собственост, тя осигурява налагането на новите по-прогресивни производствени отношения. Установявайки равновесие между производителните сили и производствените отношения, конституцията юридически регламентира икономическия, политическия и социалния напредък на българското следосвободенско общество. Търновската конституция осигурява широки демократични свободи, които дават възможност за развитието на личната инициатива в материалната и духовната област. Това е предпоставка за всестранин подем на българския народ, векове наред ограничаван от османската феодално-деспотична система. Българското княжество тръгва по пътя на буржоазно-

⁸⁶ Христов, Хр., Н. Генчев. Българско Възраждане. Христоматия по история на България. Ч. 2. С., 1969, с. 271.

капиталистическото развитие, път, който има своето обективно историческо оправдание и е исторически необходим.

„Обществено-икономическото развитие на България след Освобождението до 1885 г.“ е методическа единица, в която разглежданият закон получава нова аргументация. Информацията за развитието на селското и градското стопанство, поднесена с достатъчно конкретен материал, дава основание да бъдат поставени за разрешаване следните проблеми от учениците: 1. Определете характера на аграрния преврат, като имате предвид в чий интерес, от кои социални групи се извършва, какви исторически потребности удовлетворява, какви са историческите му последици; 2. Определете характера на градското стопанство; 3. Определете стадия в развитието на капиталистическата формация в България в началото на 80-те години на XIX в.

Във въвеждащата част на урока се актуализират знанията, свързани със състоянието на обществото в даден етап от неговото развитие и с характеристиката на българското стопанство и на социалната структура на българското общество след Кримската война.

Ученичката М. М. в своя отговор казва: „Състоянието на обществото и степента на неговото развитие се определят от степента на развитието на производителните сили и производствените отношения. Характерът на производителните сили се определя от оръдията на труда, от хората и от техния производствен опит, от средствата на труда. Производствените отношения се характеризират с формата на собственост, на размяна, с отношенията между хората и процеса на труда. ПО са в основата на всички други отношения. Взаимодействието между ПС и ПО се изразява със закона за съответствието на производствените отношения на характера на производителните сили. До Освобождението на България капиталистическите производителни сили срещат сериозни затруднения в своето развитие поради съществуващите останки от феодалните производствени отношения. Назрява буржоазна революция, която трябва да премахне старите отношения, за да се стимулира капиталистическият начин на производство. Руско-турската война премахва феодалните пречки. Търновската конституция и новият буржоазен правов ред узаконяват господството на буржоазно-капиталистическите производствени отношения в свободните български земи. Така в България се установява съответствие между степента на производителните сили и характера на производствените отношения“.

При поставянето на новата тема учителят обръща внимание, че в предстоящата си работа учениците трябва да се опитат да направят изводи за резултатите от действието на закона за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения в младото българско княжество непосредствено след Освобождението.

При излагането на новата информация се поставя ударение върху господството на дребнособственическите форми на стопанството и преобладаването на дребната буржоазия в социалната структура на следосвободенското общество. Припомня се Лениновата постановка за социалната мобилност на дребната буржоазия и се „открива“ нейната валидност при български условия. С действието на външните фактори върху развитието на българската следосвободенска икономика, и особено върху промишлеността, се обяснява спецификата на националното стопанство по това време.

Резултатите от познавателната дейност на учениците върху поставените в началото на урока проблеми се виждат от следните отговори. И. П.: „Аграрният преврат по своята същност има за задача да преобразува селското стопанство, като го превърне в селско стопанство от капиталистически тип. Той ликвидира феодалните остатъци и установява частната собственост на

българските селяни върху земята, която обработват. Ето защо той има буржоазна същност. Аграрният преврат е прогресивно и демократично явление. Дребните собственици стават преобладаващ слой в българското село, но едновременно с оземляването се забелязват признаци на пролетаризиране на част от селяните.“

След сравняването на аграрните промени в България с тези в Англия и Франция по време на буржоазните революции учениците самостоятелно стигат до извода, че аграрният преврат в България, снабдявайки със земя голяма част от българските селяни, задълбочава демократичния характер на социалните преобразувания. На евристичния въпрос: „Кои промени в селското стопанство в бъдеще ще стимулират развитието на капитализма“, получаваме отговор: това ще бъде обединяването на дребните селяни, тяхното оземляване, чрез което се освобождава работна ръка — едно от условията за развитие на фабричната индустрия. Отново по евристичен път, на основата на натрупаните в предходните класове знания, учениците установяват условията за развитие на фабричното производство — капитали, буржоазен правов ред, свободна работна ръка.

Съпоставяйки тези условия с картината на българското стопанство през 80-те години, учениците достигат до важни заключения: „С разоряването на дребните собственици в България се натрупват капитали. Съществуването на буржоазен правов ред и на свободна капиталистическа инициатива прави възможно тяхното влагане във фабричната индустрия. Но поради конкретната стопанска конюнктура в България младата българска буржоазия намира за по-изгодно влагането на капитали в търговията и лихварството. Това е една от основните причини за бавното развитие на капиталистическата промишленост. Силно задържащо влияние оказва външната конкуренция, за която няма никакви ограничения поради условията, наложени на България от Берлинския договор.“

Като познават стопанската структура на страната, учениците се ориентират правилно в социално-класовия и партийно-политическия строеж на българското общество в началото на 80-те години. Ученикът П. Г. например обяснява: „Основните класи в България след Освобождението са дребната и едрата буржоазия, представяни от две политически партии. Двупартийната система непосредствено след Освобождението е политически израз на социалната структура на българското общество по това време. Според Лениновата постановка за дребната буржоазия, основана на научно изследване на общественото развитие, можем да очакваме, че в бъдеще Народнолибералната партия ще се разпадне поради непрекъснатия процес на разслояване на дребната буржоазия. Мнозинството от българския народ върви след Народнолибералната партия. По това време пролетариатът се формира като класа, но още не представлява самостоятелна социална група.“

От сравнението между икономическото, социалното и политическото развитие на България и Западна Европа учениците стигат до заключението, че капиталистическите производствени отношения в България се намират в процес на утвърждаване и развитие. През първата половина на 80-те години не са се оформили типичните за буржоазно-капиталистическата формация социални полюси — индустриална буржоазия и промишлен пролетариат. Основната причина е задържането на производителните сили от фактори, които не са типични за капиталистическата формация като цяло, а са резултат на конкретните исторически обстоятелства, в които се образува българската буржоазия и се осъществява буржоазно-капиталистическият ѝ прогрес. Тяхното отстраняване при обективното съответствие на производителните сили и производствените отношения би създало условия за бурен стопански подем.

Тази историческа перспектива се демонстрира в темата „Управлението на Народнолибералната партия 1887—1894 г.“ Една от основните идейно-образователни, по същество миогледни нишки в нейното учебно съдържание е концепцията за съответствието между икономическата политика на буржоазната държава и обективните потребности в развитието на производителните сили, чийто социален резултат е формирането на работническата класа.

Следвайки тематичната връзка, актуализираме знанията на учениците за характеристиката на общественно-икономическото развитие на страната до 1885 г. Учениците изтъкват: „След Освобождението в България се утвърждава капитализмът. По време на Руско-турската война и непосредствено след нея се извършват коренни промени в селското стопанство, които се наричат „аграрен преврат“. Този преврат има прогресивен и демократичен характер, защото узаконява частната собственост и дава земя на българските селяни. Дребните собственици стават мнозинство от селската маса. Но започва да се проявява и обратната тенденция — към разслоение на дребните собственици. Но тя е още слаба. До 1885 г. фабричната промишленост се развива по-бързо в сравнение с предходния период, но нейното развитие не отговаря на обективните възможности на социално-политическия строй.“ В оценката на Съединението учениците изтъкват, че освен изключителното националнополитическо значение този акт има голямо значение за развитието на капиталистическата икономика, защото разширява националния пазар, разширяват се възможностите за влагане на капитали. От това правят извода, че следващите години трябва да се очаква по-бурно развитие на капитализма.

Във връзка с това е и една от познавателните задачи в урока: „На основа на конкретните данни за развитието на българското стопанство дайте оценка на икономическата политика на правителството на Ст. Стамболов! Какво е влиянието на тази политика за развитието на производителните сили и обществените отношения в България?“

Учебната информация следва да акцентира върху протекционната стопанска политика, сключването на стопански спогодби и договори с развитите капиталистически държави, железопътното строителство. След такова изложение учениците с увереност констатираат, че в България започва ускорено развитие на капитализма, стимулирано от икономическата политика на младата българска буржоазна държава. Според учениците тази политика съответствува на обективните възможности за развитието на производителните сили.

В ръководената от учителя евристична беседа се достига до заключението, че това икономическо развитие води до по-нататъшно развитие и налагането в началото на 90-те години на типичните за буржоазното общество класови полюси — индустриален пролетариат и индустриална буржоазия. С поглед към историческата перспектива учителят обръща внимание, че въпреки запазеното числено превъзходство на дребната буржоазия в следващите десетилетия като следствие от възходящото развитие на капитализма в България значението на работническата класа придобива определящо значение за историческото ни развитие. Подчертава се и подемот на културния живот в България в края на 80-те и началото на 90-те години. Без да се вулгаризират историческите изменения в България, учениците трябва да се насочат и към заключението, че най-дълбоките исторически причини за икономическия и духовния подем в страната се съдържат в обективното съответствие между производителните сили и производствените отношения — отсъствието на вътрешни социално-икономически пречки за развитието на

производителните сили осигурява техния подем тогава, когато субективният фактор (държавата, правителството, обществото) съумее да провежда съответстващата на историческите потребности и възможности икономическа политика.

Темата „Начало и развитие на социалистическото движение в България“ е в непосредствена тематична връзка с предходната. Материалът в нея е основа за осъзнаване на обективните социално-икономически предпоставки за развитието на социалистическото движение. Поставяме си за задача учениците да усвоят възгледа, че естественото развитие на капиталистическите производителни сили в България през 80-те и началото на 90-те години поражда основните класи на капиталистическата формация. Въпреки силната дребнобуржоазна стихия в българското общество, която е социално-икономическа особеност за България, научният социализъм като революционна идеология на работническата класа става идейно знаме на българските работници.

В богатото на мирогледни идеи учебно съдържание на разглежданата методическа единица идеята за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения е само един акцент, който се откроява преди всичко в подготовката на учениците за усвояване на новите знания. От учениците искаме да направят характеристика на българското общество през втората половина на 80-те и началото на 90-те години по следните показатели: развитие на стопанството, социалната структура, основни проблеми на вътрешнополитическия живот. Учениците без затруднение разкриват ускоряващото се развитие на производителните сили и техните социално-политически резултати. При разкриването на проблемите на политическия живот (изграждането на държавата, националното обединение, борбата за власт между дребната и едрата буржоазия) те заключават, че проблемите на класовата борба и социалната политика не изпъкват като първостепенни във вътрешнополитическия живот на страната. „Но, казва ученичката И. К., ние знаем, че класовата борба при капитализма е закономерна. В България се формира работническата класа, следователно трябва да се очаква, че класовата борба ще се появи под различни форми.“

Информацията за състава, числеността, разпределението на работническата класа по отрасли и първите прояви на работническото движение потвърждава това заключение. При умело водена евристична беседа учениците са в състояние да систематизират условията за организирано работническо движение — създаване на политическа организация — революционна партия на пролетариата, която има за своя идеология научния комунизъм, създаден от К. Маркс и Ф. Енгелс през XIX в.

Картината за състоянието на работническото и социалистическото движение в Европа е фонът, върху който учителят проектира основната познавателна задача: „През 90-те години на XIX в. противниците на социализма в България твърдели, че в страната няма почва за развитие на това учение, че социалистическата пропаганда е внесено отвън и чуждо явление за българската действителност. В края на часа учениците отговарят на въпроса: „Случайно или закономерен е социалистическото движение в България. Аргументирайте отговорите си!“

В заключителната беседа в края на този урок, като използват и анализират получената информация, учениците твърдят, че за разпространението на социализма в България има две причини — вътрешна и външна. Развиващите се капиталистически производителни сили, стимулирани и от буржоазната държава, водят до формирането на фабричен пролетариат. Социализмът е класова идеология на пролетариата, той вече се е

разпространил сред западноевропейския пролетариат, не е възможно при същите условия да не намери почва и в нашата страна. Историческа заслуга за разпространението на социализма имат първите български социалисти начело с Д. Благоев. Те са причината БРСДП да стане една от първите социалистически партии на Балканите. Възходът на социалистическото движение в международен мащаб влияе положително върху организирането на българските социалисти. Но едновременно с това в България се проявява влиянието на съществуващите във Втория интернационал антимакарсически течения. Те разединяват силите на революционния пролетариат.

Обобщение и систематизиране на знанията и овладените познавателни подходи на учениците за проявлението на разглежданата историческа закономерност е преговорно-обобщителният урок на тема „България от Освобождението до края на XIX в.“⁸⁷

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Овладяването и използването на миогледните идеи е само част от миогледното възпитание на учениците при изучаване на българската история.

Нашият опит потвърди тезата, че теоретичните знания за закономерностите на общественото развитие, поднесени във връзка и на базата на конкретните исторически знания, са необходима част от съвременния урок по история. По този начин се създава възможност за задълбочаване на знанията по родна история, за приобщаване на учениците към разкриване на най-дълбокия смисъл на историческите процеси и явления. Развиването на уменията за прилагането на теорията на историята, овладяването на познавателните подходи, свързани с разкриване действието на закона за взаимодействието на производителните сили и производствените отношения, съдействуват за развитието на диалектикоматериалистическо историческо мислене на учениците като една основна страна на историческото им съзнание на граждани на социалистическото общество.

Приобщаването на учениците към тази теоретична страна на историята формира правилния научен подход към обществените процеси и явления, пряко подпомага изграждането на научен стил на мислене за обществото.

От това не следва, че уроците по българска история (или който и да е друг курс) трябва да се превърнат в някакви псевдоуроци по обществознание. Нашето изследване показва, че всеки опит за даване на повече теоретични знания за сметка на конкретния фактически материал е в ущърб на историческите знания. Това води до тяхната схематизация, до обедняване на знанията за историческия процес и до лишаването му от неговото конкретно своеобразие.

Ето защо ръководна нишка в методиката на усвояване на миогледните идеи изобщо и на разглежданата от нас идея следва да бъде стремежът към оптимална конкретизация на историческите факти по родна история. Това се постига в най-висока степен с използването на изворов и друг документален материал.

Бихме проявили неоправдан максимализъм, ако твърдим, че в резултат на целенасоченото обучение за откриване на закономерностите в общественото развитие и тяхното използване при обяснение на историческия процес учениците напълно овладяват диалектикоматериалистическия подход към историческите събития, процеси и явления. Възможностите на учебното

⁸⁷ Радева, М. Един вариант за провеждане на преговорно-обобщителния урок на тема „България от Освобождението до края на XIX в.“ — История и обществознание, 1981, № 3.

съдържание по българска история очевидно могат да удовлетворят само малка част от мирогледния потенциал на учебното съдържание въобще. Относително цялостното изграждане на тази способност на личността е възможно само чрез общи усилия в тази насока както при изучаване на общите курсове, така и при изучаване на другите хуманитарни училищни дисциплини.

Основната част от работата на учителя за овладяване на мирогледните знания и свързаните с тях познавателни подходи би могла да се осъществява при всички видове учебни форми.

В процеса на опитното доказване на възможността за овладяване на мирогледните идеи се убихме, че мярката, с която трябва да се съобразява познавателната дейност на учениците под ръководството на учителя, е равнището на тяхното развитие — степента на овладяването на методите на историческото познаване, умението да се използват историческите факти за доказване на определени мирогледни тези. Във връзка с това е необходимо по-ранното насочване на учениците към обобщаването на историческия материал на теоретично равнище според възрастовите им особености.

Работата за овладяването и използването на знания за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения при системното изучаване на българската история (в съчетание с работата за овладяване на други мирогледни идеи) потвърждава изходната ни теза за оптимизиращото влияние на знанията за теорията на историята върху учебния процес. Теоретичните знания съдействуват за изграждането на научно съзнание за развитието на българското общество в разглежданите хронологични граници.

Направеното от нас изследване далеч не изчерпва потенциала на учебното съдържание по история за формирането на научния светоглед на младежите. Направен е опит за реализация на тази идейно-възпитателна възможност, но тя е в съответствие с принципните насоки за усъвършенстване на учебния процес в ЕСПУ: „Да създаваме предпоставки и гаранции за преминаване от методите за придобиване на знания към методите на познание, от възпроизвеждащото (репродуктивно) знание към интерпретиращо обучение, от методи за „въоръжаване“ със знание към методи, осигуряващи познание на учащите се.“⁸⁸

Овладяването на мирогледните идеи и приложението им за придобиване на знания за историческото развитие на обществото в процеса на изучаването на историческата наука в училище е една от гаранциите за умението на младежите сами да се ориентират в съвременния общественно-политически живот, да се изградят като граждани на развитото социалистическо общество.

⁸⁸ Фол, А. Л. Да приведем образователното дело на равнището на теоретичните разработки и практически подходи, развити в докладите, речите и изказванията на др. Т. Живков след XII конгрес на БКП. — Учителско дело, № 50, 15 дек. 1982.